
Recensions

BALADÍA, F. J. *Antes de que el tiempo lo borre: Recuerdos de los años de esplendor y bohemia de la burguesía catalana*. Barcelona: Juventud, 2003.

D'entrada s'ha de dir que l'aparició d'aquest llibre —publicat abans de l'estiu de 2003 amb un destacat èxit de vendes— ha generat opinions controvertides. Si, per una banda, el periodista Lluís Permanyer va saludar-lo de manera entusiasta des de les pàgines de *La Vanguardia*, la professora Marina Gustà va criticar-lo àcidament des de la premsa especialitzada (*L'Avenç*, novembre 2003) i assenyalà que es tracta «d'un llibre de records familiars reconstruïts des de la curiositat, la imaginació i la pròpia memòria d'un dels últims plançons d'una nissaga recaiguda». Sense entrar a valorar aquestes crítiques, hem de reconèixer que aquest llibre ha merescut la nostra atenció ni que fos pel costum mal-sà de la tiferia, més encara si tenim en compte que a través de Jaume Baladía i Soler (*Gip*), un avantpassat de l'autor, coneixem les vivències i les inquietuds de la societat benestant de l'època. A pesar de la manca d'un rigorós criteri historiogràfic en l'elaboració d'aquesta obra que corre el perill de permetre identificar la història d'una família burgesa catalana de la *belle époque* amb la història d'un país, al nostre parer hi ha alguns elements que ofereixen —si més no com a anècdota— un cert interès.

Ens referim concretament al retrat que es dibuixa de Teresa Mestre i Climent —una dona de «bellesa tràgica», casada amb Jaume Baladía i Soler, de Can Baladía d'Argenton i que és la besàvia de l'autor d'aquest llibre—, que va esdevenir una espècie de musa per als nostres noucentistes. L'autor d'aquest controvertit llibre ens fa el següent retrat de la seva besàvia, una dona que despertava efervescències entre els cercles intel·lectuals de la burgesia catalana: «Mirar a los ojos de Teresa era mirarse uno mismo en el espejo del alma. La lejanía de su mirada escondía la tristeza del existir, sabiendo que irremediablemente la culminación de nuestra vida será la decadencia, el dolor y la muerte.

Pero también los ojos de Teresa, regalaban más que el mismísimo Helios esa alegría que la vida siempre esconde, y que por eso es infinita en su brevedad.»

Paga la pena recordar que Teresa Baladía —inspiradora d'aquell ideal d'harmonia i equilibri que la burgesia catalana va bastir per orientar l'educació de les noves generacions noucentistes— va ser retratada tres vegades per Ramon Casas, fins al punt que un d'aquest quadres resta exposat en el Museu d'Art Modern de Barcelona. Ara bé, Teresa Baladía també va inspirar Eugeni d'Ors per elaborar *La Ben Plantada* (1911) i va enamorar Josep Pijoan, deu anys més jove que Teresa. Justament ve a tomb reportar que ambdós van fugir de Barcelona amb el consegüent rebombori, cosa lògica si considerem que Teresa era una dona casada i abandonava una família de classe alta amb tres fills.

Encara que aquesta història d'amor ja era coneguda —el periodista Lluís Bonada va publicar el 23 d'agost de 1981 al diari *Avui* un article definitiu sobre la fugida de Pijoan de Barcelona—, l'edició del llibre que ens ocupa ha ajudat a divulgar les raons de la seva precipitada sortida de Barcelona. No endebades, Josep Maria de Sagarra en les seves *Memòries* va constatar que Pijoan «havia topat amb l'arqueologia del país i, d'altra banda, negocis perfectament respectables que pertanyien a la seva intimitat el decantarien cap a l'emigració». Tant és així que Josep Pijoan fou —juntament amb Eugeni d'Ors i *Gaziel* (pseudònim d'Agustí Calvet)— un dels tres desarrelats de la nostra cultura, segons l'afortunada expressió d'Enric Jardí (*Tres diguem-ne desarrelats*, 1966). Si l'afer D'Ors és prou conegut entre nosaltres i el problemàtic encaix de *Gaziel* es deu a les dificultats que va trobar per exercir el periodisme durant el franquisme, tal com confirmen les seves *Meditacions en el desert* (1946-1953), quedava un xic fosca la història que envoltava el misteri de Pijoan. En aquesta direcció, Jardí escrivia en aquell llibre suara esmentat que «no s'ha revelat, encara, el misteri de la partida de Pijoan», per afegir tot seguit que «alguns han ahludit a l'existència de motius estrictament personals que pertanyen a la seva intimitat inviolable».

Sense negar aquesta dimensió personal, Enric Jardí apuntava —d'acord amb la interpretació que Josep Pla va recollir en la biografia que va dedicar a Pijoan— a l'actitud de Puig i Cadafalch. En efecte, Jardí comentava que la decisió de Pijoan d'abandonar Catalunya es devia al seu disgust «en comprovar com era jutjada amb reticència la tasca que hi realitzava en matèria de cultura». No s'ha de perdre de vista que Pijoan fou fill intel·lectual de Joan Maragall, de Giner de los Ríos i de Manuel B. Cossío, amic de joventut de Luis de Zulueta i Eduardo Marquina, i secretari de l'Institut d'Estudis Catalans, que ell mateix havia promogut. A més, va contribuir a salvar el patrimoni cultural del nostre país amb l'inici del tresor pictòric del romànic que donaria lloc al Museu d'Art

de Catalunya (avui, MNAC), alhora que va engegar la Biblioteca de Catalunya. Per tot plegat, Pijoan —que al nostre parer participa d'una visió estètica del món— estava cridat a assentar les bases i dirigir la cultura catalana del primer terç del segle xx.

Malgrat aquestes perspectives que aventuraven un futur pròsper, Pijoan —autor de la monumental *Summa Artis*— va viure quasi sempre a l'estranger (Itàlia, Canadà, els Estats Units, Suïssa) i, pel que sembla, després d'un viatge a Londres quan ja havia abandonat Catalunya es va fer quàquer, tal com queda reflectit en el retrat que Josep Pla va dibuixar de Pijoan —«Vida i miracles de Josep Pijoan», a *Tres biografies (Obra completa, vol. xv, edició de 1992)*. Vistes així les coses podem dir que Pijoan va assumir un cristianisme íntim, pacífic i filantròpic, principis dels quals també va participar Teresa Baladía.

Ben mirat, ens trobem davant d'un dels afers més tèrbols de la burgesia catalana amb el rerefons del cas D'Ors-Pijoan que tanta influència va tenir en el curs de la nostra història cultural. No endebades, en un món dominat pel masclisme Teresa havia desfermat la devoció d'artistes i intel·lectuals, d'uns homes que —tot i que demanaven fugir dels vents del Romanticisme— no van poder ser fidels a l'ideari arbitrari noucentista que ells havien d'afaiçonar per tal de contribuir al redreçament cultural del país.

Altrament, no deixa de ser paradoxal que mentre la ciutat de Barcelona es debatia pels successos de la Setmana Tràgica (estiu de 1909), el matrimoni Baladía-Mestre entrava en una profunda crisi, perquè llavors Teresa ja s'havia independitzat del domicili familiar d'Argentona i s'havia instal·lat a Barcelona. Pel que sembla, el cercle d'intel·lectuals i artistes propers a Teresa Mestre van aprovar la seva decisió, per bé que D'Ors va romandre en un segon pla, atès que el seu amor era més platònic que no pas el de Josep Pijoan, més passional. Finalment, Teresa Mestre i Josep Pijoan van marxar a Suïssa, on es van instal·lar a la vora del llac Léman, prop de Ginebra. Josep Pla, després de mantenir diverses converses amb Pijoan, anota el següent: «Tothom em sol demanar el mateix, diu Pijoan. Em demanen per què l'any 1909 vaig marxar a Itàlia. Totes les explicacions que s'han donat sobre la meua marxa són malicioses o falses. Vaig marxar per diverses raons que podríem anomenar secundàries i per la meua situació sentimental; perquè la falta de diners feia el treball ingrát, per no dir impossible; després perquè va venir... la revolució.» Certament que Pijoan devia quedar impressionat per l'atzucac de la Setmana Tràgica, prelude dels esdeveniments d'un altre juliol, el de 1936.

Comptat i debatut, tot plegat forneix una descripció detectivesca d'amors i desamors que potser té més a veure amb els serials televisius que no pas amb els llibres d'història. En qualsevol cas, sembla que Teresa Mestre —que va de-

manar tres vegades al seu espòs de retornar al costat dels seus fills, tot i que les missives enviades des de l'estranger sempre van ser interceptades— va trobar la seva pròpia salvació en la religiositat quàquera. Finalment, la parella es va establir als Estats Units, on es va casar i va tenir dos fills. Actualment, Teresa Mestre es troba enterrada a Ginebra, mentre que Pijoan es va tornar a casar als setanta-dos anys amb la seva secretària. Així acaba aquesta història sentimental que palesa una vegada més la feblesa de la condició humana i, a la vegada, confirma també que la nostra pròpia història està farcida de petites anècdotes. Un cop establert això, podem dir que la categoria que es desprèn de tot plegat és ben coneguda: la incapacitat per retenir Josep Pijoan, un home format al costat de Maragall i Giner, que havia de dirigir la cultura catalana dels primers compassos del segle xx. Malauradament —i per raons ben diferents— ni Prat de la Riba, ni Josep Pijoan, ni Eugeni d'Ors —els homes de la generació de 1910— van poder exercir amb plenitud la funció directora d'una burgesia que es va quedar gairebé òrfena d'autèntics líders, llevat potser de la no menys controvertida figura de Francesc Cambó.

A l'hora de cloure aquest comentari, fem constar que una vegada finalitzada l'elaboració d'aquesta recensió —quan som a les portes de la Diada de Sant Jordi de 2004— llegim a la premsa l'anunci de la versió catalana d'aquesta obra, que, amb el títol *Abans que el temps ho esborri* (Barcelona, La Magrana, 2004), és anunciada amb el comentari següent, publicat, en el seu moment, per Lluís Permanyer a *La Vanguardia*: «una sucosa crònica familiar, farcida d'escàndols passionals i personatges formidables, que reviu els anys daurats de la *jet set* catalana».

Conrad VILANOU I TORRANO

BARRANCO, C.; GUEILBURT, L.; MECA, B.; ORTIZ, L. *Colegio de las Teresianas, de Gaudí: Historia y arquitectura*. Barcelona: Ediciones STJ, 2002.

En ocasió de la celebració de l'Any Internacional Gaudí (2002) s'ha publicat aquest llibre —magníficament il·lustrat—, que és el resultat d'un treball de fi de carrera realitzat per Carmen Barranco i Laura Ortiz, i tutelat pel professor Benet Meca i Luis Gueilburt, director del Centre d'Estudis Gaudinistes, ambdós pertanyents al Departament d'Expressió Gràfica Arquitectònica II, de l'Escola Universitària Politècnica de Barcelona, que forma part de la Universitat Politècnica de Catalunya.

Certament ens hem de congratular per l'aparició d'aquesta obra, que s'endinsa en el camp de l'arquitectura escolar, disciplina que no té entre nosaltres

una gran tradició. A tot estirar, i sempre des de la perspectiva de la història de l'educació, s'aborda el tema de l'espai, que planteja qüestions que afecten directament l'arquitectura escolar, tema que serà objecte —properament— d'un número monogràfic a la *Revista Española de Pedagogía*, coordinat per la profesora Teresa Romañá de la Universitat de Barcelona, una de les persones que més s'ha preocupat per aquesta qüestió.

Del llibre que tenim a les mans volem destacar que Gaudí no va ser l'encarregat en un primer moment de la construcció de l'edifici del Col·legi de les Teresianes del carrer Ganduxer, circumstància que també es va donar amb el temple de la Sagrada Família. Efectivament, segons els plànols que es conserven, el primer responsable de la seva construcció fou Joan Bautista Pons i Trabal (1855-1927), que per raons que es desconeixen —encara que tot fa pensar en una manca de sintonia amb Enric d'Ossó i Cervelló, fundador de les Teresianes—, va ser rellevat per Gaudí. Enric d'Ossó l'any 1888 va comprar uns terrenys a la família Ganduxer a Sant Gervasi de Cassoles per a la construcció d'una casa mare que fos seu del col·legi model de la Companyia de Santa Teresa, establerta pocs anys abans (1876). Així, doncs, Gaudí es va veure obligat a rectificar el projecte inicialment previst sobre la marxa, atès que l'obertura del col·legi es va produir l'any 1889, de manera que els treballs de construcció es van realitzar vertiginosament durant els anys 1888 i 1889.

Els autors d'aquesta obra remarquen la relació que devia existir entre D'Ossó i Gaudí —ambdós procedents de les comarques tarragonines—, fins al punt que aquesta amistat va deixar petja en el treball de l'arquitecte: «El mundo de las alegorías teresianas es captado rápidamente por Gaudí, gracias a la gran amistad que se consolida con el padre. Y debido a la influencia que D'Ossó tiene en él, Gaudí capta la espiritualidad simbólica teresiana. El colegio adquiere la riqueza de un excepcional simbolismo mediante anagramas de Cristo, de Santa Teresa de Jesús, escudos de la compañía de Santa Teresa, almenas, birretes doctorales, la forja de las rejas y en especial la reja de hierro forjado de la cancela» (p. 21).

Segons sembla, Gaudí va quedar captivat per l'encís d'Enric d'Ossó, que va influir per tal que assumís la construcció d'un edifici ja iniciat segons un projecte anterior, alhora que era conscient que els recursos econòmics eren més aviat minsos, de manera que les obres havien d'estar presidides per una clara voluntat d'austeritat. Amb independència de la necessitat de recaptar fons per a la seva construcció, val a dir que Gaudí va mantenir en aquest edifici que consta de baixos i tres plantes la seva preocupació —ja palesa en altres obres— per l'estudi de la il·luminació, que en aquest cas va resoldre amb un pati central ajardinat, obert a la llum natural i ple de plantes, que havia de servir per-

què les monges es recreessin i com a lloc de silenci per passejar en hores de meditació. Talment com si es tractés d'una església gòtica, les vidrieres de colors confereixen una atmosfera de recolliment, estudi i pregària. Des d'un punt de vista simbòlic, cal destacar que Gaudí es va inspirar en el llibre de les *Morades* de santa Teresa de Jesús, on es compara l'ànima de les persones amb un castell, de manera que soluciona el funcionament de cada planta en forma de claustre medieval: un pati interior i un seguit d'habitacions perimetrals —totes amb obertura a la façana— per tal d'aconseguir fer baixar la llum fins a la planta baixa, alhora que facilita les circulacions entre les distintes dependències.

No és la nostra intenció entrar a analitzar amb detall els aspectes tècnics d'aquest edifici, sinó que considerem més rellevant destacar el sentit del conjunt de la construcció que sota l'empremta modernista volia fer augmentar la sensació de castell medieval. Així s'entén que Gaudí coronés l'edifici amb merlets, elements propis d'una construcció militar, però que aquí transmeten la imatge del castell de l'ànima que proclama santa Teresa. A més, els merlets eren rematats per birrets doctorals per simbolitzar el doctorat de santa Teresa, tot i que aquests elements van ser eliminats l'any 1936, quan l'edifici va perdre el seu sentit religiós.

De fet, aquest edifici és curull de simbolismes de caràcter religiós, alguns dels quals van desaparèixer en les reformes que s'han fet al llarg dels anys. En realitat, l'edifici —a través de la seva estructura i dels seus acabats (treballs de forja, ceràmica, vidre, etc.)— és una mena d'exaltació del neogòtic, estil que va ser utilitzat profusament al segle XIX per a la construcció de col·legis tant a l'estranger (per exemple, a Anglaterra, on va dominar el *ghotic revival*) com, fins i tot, a Catalunya, tal com confirmen molts col·legis religiosos. Al cap i a la fi, l'educació dels joves s'havia de donar en una atmosfera cristiana que tenia —quan sovintejaven les manifestacions d'agnosticisme i ateisme— molt de retorn al món medieval. Tant és així que la porta principal del Col·legi de les Teresianes ja vol recordar aquesta ascendència medieval: «Si nos acercamos a su entrada e intentamos penetrar en su interior, nos percatamos de que la gran puerta que se ciñe al falso arco parabólico no está dotada de cerradura. Según la tradición de los castillos, cerrados desde dentro sin posibilidad de abrirlos si no es desde ese mismo interior. Según Santa Teresa no precisamos de cerrojo, ya que la oración, desde el centro de nuestro ser, será quien nos abra la puerta. Aunque se traspasará una vez el alma esté preparada para penetrar en sí misma. En el umbral de la puerta todavía podemos leer la inscripción *Todo se pasa*. La cual puede ser interpretada como que podemos superar cualquier situación en la vida, o como que todo obstáculo puede salvarse, únicamente hay que buscar el cómo» (p. 52).

Més enllà dels aspectes estrictament tècnics que s'escapen a una consideració historicopedagògica, podem concloure que aquest llibre constitueix un magnífic exemple de les possibilitats que posseeix l'arquitectura escolar per a la història de l'educació. En aquest cas, es tracta d'un gran col·legi que ha superat els cent anys d'història, d'una història on el mite —la salvació de l'home a través del seu pelegrinatge de la terra vers Déu— es fa símbol arquitectònic. Només ens resta certificar que Gaudí va saber estructurar en múltiples formes aquesta simbologia que confirma la importància de la distribució de l'espai i de l'ambient en qualsevol instància educativa.

Conrad VILANOU I TORRANO

BLAT, E.; DOMÉNECH, C. *Herminio Almendros: L'inspector que renovà l'educació*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Ajuntament de Barcelona. Institut d'Educació, 2004. [Pròleg de Marta Mata]

No es pot negar que en els darrers temps assistim a una recuperació de la pedagogia Freinet i, molt especialment, de la figura d'Herminio Almendros (1898-1974), un actiu mestre manxec que fa poc va rebre un homenatge de l'Ajuntament d'Almansa on havia nascut a manera d'una publicació monogràfica (*Cuadernos de Estudios Locales [Almansa]*, núm. 14 (2001): *Centenario de Herminio Almendros: Un personaje del pasado, una figura del presente, una referencia para el futuro*). Ara ens arriba aquest llibre, que va quedar finalista al primer Premi Leonor Serrano i Pablo d'història de l'educació atorgat per l'Institut d'Educació de l'Ajuntament de Barcelona per fer emergir la tasca exemplar de mestres i professionals de l'educació que han treballat a la ciutat de Barcelona. Les autores —dues professores valencianes que han cursat part de la seva formació acadèmica a la Universitat de Barcelona— no és la primera vegada que s'apropen a la figura d'Herminio Almendros, que durant els anys de la Segona República fou inspector en cap d'educació a Barcelona. L'objectiu final d'aquest llibre es trencar definitivament amb el silenci que envolta la personalitat d'aquest il·lustre pedagog, que si bé és desconeguda a Espanya, en canvi és sobradament coneguda a Cuba i a altres països d'Amèrica Llatina.

L'obra en qüestió consta de tres parts que mostren les diverses etapes d'una vida pedagògica iniciada a l'escalf de la Institución Libre de Enseñanza, truncada per la derrota republicana de 1939 i refeta a Cuba durant els anys d'exili. Així, en la primera part —sota el títol de «Compromès amb l'educació»—, s'analitza la seva formació fins al moment que marxà cap a l'exili acompanyat del seu jove amic Josep Ferrater Mora; en la segona part, «Camí de l'exili», s'a-

borden les vivències d'exiliat i refugiat a França; finalment, en la tercera part, «Incansable a Cuba», es comenta la seva tasca docent a l'Havana, abans i després de la revolució de Fidel Castro (1959) i on va descobrir la figura del llibertador José Martí.

Entre els diferents aspectes que afaïçonen la biografia d'Herminio Almendros, destaca la seva formació exhaustiva. Nascut a Almansa (Albacete), va estudiar a l'Escola Normal d'Alacant, on va ingressar l'any 1914. Set anys més tard va obtenir una plaça a la Secció de Ciències de l'Escuela de Estudios Superiores del Magisterio, on va conèixer la seva futura esposa i principal col·laboradora, Maria Cuyàs Ponsà. També a Madrid va fer amistat amb altres companys, com ara Alejandro Casona —que dirigia el Teatro del Pueblo—, amb qui va treballar en les *misiones pedagógicas*, organitzades pel Govern republicà. Dit això, no és debades afegir que els seus anys de formació i la col·laboració amb Manuel Bartolomé Cossío el posaren en contacte amb les idees de l'Escola Nova i dels institucionistes. D'acord amb la filosofia de Cossío, volia vivificar l'educació a través d'una voluntat cooperativa, perquè «viure és conviure» i «conviure és ajudar-se mútuament». A proposta del mateix Cossío, Maria Cuyàs i Herminio Almendros van a anar a treballar al Centre de Formació Agrícola i Industrial Sierra Pambley de Villablino (Lleó), que seguia l'esperit de la Institución Libre de Enseñanza.

A això cal afegir que fou un acèrrim defensor de l'escola pública, entesa com a escola del poble i per al poble, i, sobretot, de les escoles rurals que hi havia als pobles. Conscient de la importància del llenguatge en el procés de formació dels infants, va seguir les propostes didàctiques de Freinet, això és, promoure l'activitat de l'alumne davant la rutina i l'avorriment. La importància que donava al llenguatge es manifesta en la publicació, l'any 1929, de *Pueblos y leyendas*, llibre de lectura en el qual els protagonistes són els éssers humans i els pobles, en detriment dels reis i princeses. Justament Marta Mata en el seu pròleg esmenta que el primer record que guarda d'Almendros és literari, atès que quan tenia nou anys, el curs 1935-1936, un dels llibres de la biblioteca de classe —cinquè curs del Grup Escolar Pere Vila del Patronat de l'Ajuntament— era *Pueblos y leyendas* i recorda, especialment, la lectura d'*El incendio de los arroyales*, la saviesa i perspicàcia de l'avi i l'arriscada obediència del nét, protagonistes del conte japonès. Tant és així que Àngels Garriga —mare de Marta Mata— va incloure aquest conte oriental en la versió catalana de *Comment raconter des histoires aux enfants*, de Sara Cone Bryant, que l'editorial Nova Terra va publicar l'any 1963. Aquesta circumstància va fer que Marta Mata conegués personalment Herminio Almendros a Barcelona a la darrereria dels anys seixanta, en el seu primer viatge a Barcelona després de l'exili, quan el distanciament de Frei-

net amb el Partit Comunista Francès va provocar la desautorització de les seves obres. El Partit Comunista Cubà va fer el mateix i les traduccions castellanes de Freinet van quedar emmagatzemades al soterrani del Ministeri cubà. Llavors Almendros va oferir tot aquest material als seus amics catalans. Finalment, l'editorial Fontanella va publicar una col·lecció de petits volums de Freinet, que completaven, amb el títol genèric de *L'escola moderna*, una biblioteca pedagògica gens negligible a les acaballes del franquisme.

S'ha de dir que els noms de Freinet i Almendros es troben estretament lligats, atès les relacions i els contactes que van mantenir en aquells difícils anys trenta que van representar per a la nostra història —i per a la d'Europa— una autèntica maltempsada en tots els àmbits i, per consegüent, en el món de la pedagogia. Fet i fet, Almendros va contribuir a introduir a casa nostra les tècniques didàctiques de Célestin Freinet fins a l'extrem de participar en el grup Batec, conjunt de mestres —entre els quals trobem Dolors Piera, José de Tapia, Patricio Redondo, Alexandre Tarragó, etc.— que publicaven la revista *Colaboración*, aspectes que han estat àmpliament estudiats pel professor Fernando Jiménez Mier (*Freinet en España: La revista «Colaboración»*, 1996). Tampoc no podem negligir que després de ser nomenat inspector de Lleida, l'any 1928, Herminio Almendros va conèixer Jesús Sanz, un professor de l'Escola Normal lleidatana que s'havia familiaritzat amb la pedagogia de Freinet en un viatge d'estudis a l'estranger. L'entusiasme que suscitaren en Almendros les idees de Freinet el decidiren a posar-se en contacte amb el pedagog francès, que va remetre una impremta que provocà un gran entusiasme entre mestres i alumnes. Al cap i a la fi, Almendros promogué unes reunions dominicals en les quals els mestres explicaven i mostraven als pares les noves experiències que els permetia l'ús de la impremta. Altrament, el publicisme d'Almendros a favor de les tècniques de Freinet va continuar a través de publicacions específiques (*La impremta en la escuela*, 1930) i els seus articles a la premsa pedagògica (*Revista de Pedagogía, Escuelas de España*).

Amb l'arribada de la República, la funció de la inspecció va experimentar un canvi radical, de manera que Almendros apareix com una figura clau en l'assoliment de l'anhelada reforma de l'ensenyament. Mentrestant Almendros, després de passar per terres de Lleida i Osca, s'instal·la a Barcelona juntament amb la seva esposa l'any 1932, on participa activament en els projectes del reformisme pedagògic republicà. Entra a formar part del claustre de professors de la nounada Secció de Pedagogia de la Universitat de Barcelona (1933), s'integra al Consell Regional de Primera Ensenyança i promou la vinguda de Freinet en ocasió de l'Escola d'Estiu de 1935. L'any 1936 és designat inspector en cap de Barcelona i promou des del CENU una xarxa d'escoles en els difícils temps

de guerra. Probablement, un dels pocs aspectes oblidats en aquest llibre sigui les depuracions que Almendros va realitzar durant aquells anys de contesa bèl·lica, que apartaren injustament del magisteri mestres com Àngels Garriga —aspecte esmentat de passada per Marta Mata en el pròleg— o Josefa Herrera, esposa d'Alexandre Galí, qüestió plantejada per Jordi Galí en la seva participació al llibre col·lectiu *Mestres i exili* (2003).

Tal com hem indicat més amunt, la segona part del llibre aborda el camí de l'exili que va emprendre Almendros a finals del mes de gener de 1939. A petició de la seva esposa, Maria Cuyàs, el nostre personatge va escriure un diari personal des del mes de gener de 1939 fins al setembre de 1940, que encara és inèdit i que es troba en possessió de Maria Rosa Almendros Cuyàs. Amb tot, hi ha alguns fragments que ja són coneguts parcialment a través de treballs anteriors de les mateixes autores del llibre que ens ocupa, que van estudiar aquest diari en la seva contribució al llibre *Mestres i exili* (2003). Altrament, el professor Claudio Lozano també s'ha fet ressò d'aquest diari en el seu article «Almansa, mi pobre Almansa. L'exili d'Herminio Almendros», publicat en el número 5 (2001-2002) d'aquesta mateixa revista.

Precisament a través d'aquest diari sabem que Herminio Almendros va travessar el Pirineu acompanyat per Josep Maria Ferrater i Móra, la relació amb el qual s'havia iniciat casualment quan Almendros treballava d'inspector a Manresa. L'experiència compartida de l'exili enfortí aquella primera relació, que donaria lloc a una profunda amistat mantinguda al llarg de la vida. Mercès a les amistats que mantenia amb mestres francesos va poder evitar els camps de concentració. Després de molts dubtes va optar, gràcies als consells i ajuda del seu amic Alejandro Casona, per emigrar a Cuba, on va arribar a finals de maig de 1939. Mentrestant la seva família —esposa i tres fills— s'havien quedat a Barcelona i els contactes epistolars eren escadussers atesa la intervenció de la censura. Almendros se servia d'altres persones que, pels seus contactes, no havien de passar la censura postal i, quan les circumstàncies ho impediren, recorregué a l'ajuda dels quàquers per poder enviar-se missatges amb la família i els amics. Mentre Almendros s'intentava obrir camí a Cuba —feia classes, traduccions, escrivia llibres, treballava per editorials, impartia conferències, etc.—, Maria Cuyàs va ser sancionada i subjecta a expedient de depuració que l'obligà a exercir d'inspectora a la província de Huelva, una de les més llunyanes de Barcelona.

Després de deu anys de separació (1939-1949), finalment la família es va reagrupar a Cuba, on les coses van començar a anar millor, tot i la inestabilitat política d'aquella illa. La revolució castrista va despertar altra volta moltes esperances des del moment que Almendros es va incorporar a la política educativa del nou règim, on va promoure les tècniques de Freinet. Malgrat els bons

auguris inicials, el desengany va aparèixer ben aviat quan la visita d'una comissió d'assessors del Partit Comunista Francès, dirigida per Roger Garaudy, va desqualificar la pedagogia de Freinet, que havia estat expulsat del Partit Comunista, sota l'acusació de fomentar un sistema educatiu reaccionari i burgès que impedia la formació de l'alumnat en l'esperit del treball productiu. Almendros presentà la seva dimissió l'any 1961 en un moment en què la condemna de les tècniques de Freinet va comportar una sotragada a la seva peculiar manera d'entendre l'educació, per bé que poc després (1962) va ser nomenat delegat de l'Editora Nacional i, posteriorment, director de la llavors recent creada Editora Juvenil. Encara va ocupar altres llocs de responsabilitat, però la mort el va sorprendre el 13 d'octubre de 1974 i les seves despulles reposen en el panteó dels màrtirs de l'alfabetització, que es troba en el cementiri havà de Colom.

Conrad VILANOU I TORRANO

BRU DE SALA, X.; DROPEZ, C. [coord.]. *Exili interior, represa i transició*. Barcelona: INEHCA: Proa, 2003.

Ens hem de felicitar per l'aparició d'aquest llibre, que té el mèrit de fer-nos avinent un aspecte oblidat del nostre passat històric i cultural més recent, això és, el de l'exili interior. Efectivament, dins el panorama de les seqüeles que van seguir a la Guerra Civil (1936-1939) s'ha estudiat amb un cert aprofundiment l'exili republicà que es va precipitar a partir del moment que les tropes de Franco van entrar a Barcelona, el 26 de gener de 1939. Aquest exili, que va conduir molts dels defensors de la legitimitat republicana lluny de la nostra terra, no ens pot fer perdre de vista l'existència d'un exili interior conseqüència de la repressió del règim franquista que va perseguir la cultura catalana i, per extensió, la nostra educació, que així va veure com es trencava el fil que la lligava a una rica i renovadora tradició pedagògica que s'arrelava en el segle XIX.

El llibre que tenim a les mans aplega les aportacions a les tres taules rodones que es van celebrar a la seu de l'INEHCA (Institut d'Estudis Humanístics Miquel Coll i Alentorn), entre els mesos de desembre de 2002 i febrer de 2003. Amb la voluntat de rescatar la memòria del catalanisme durant els anys de la dictadura franquista, els organitzadors van revisar els anys de la immediata postguerra, els anys de la represa —bàsicament els anys seixanta— i de la transició democràtica. Es tracta d'un conjunt de treballs de caràcter general i informatiu amb què es vol que un públic poc avesat com els de les noves generacions nascudes després del franquisme pugui formar-se una idea de tot aquest procés històric que ha viscut la Catalunya contemporània. Si un missatge comú es desprèn d'aquestes

jornades és que, contra el que pugui semblar, el catalanisme polític i cultural va superar aquella situació amb fidelitat i sacrifici, tal com posen de manifest les diferents aportacions que donen contingut al llibre que ens ocupa.

Així, doncs, en el primer bloc, en què participen Albert Manent, Hilari Ragner i Joan Samsó, es palesa la voluntat destructora del franquisme, que administrava una victòria amb l'eufòria del curs de la Segona Guerra Mundial. En aquell tràgic moment, el genocidi cultural va arribar a l'extrem de denunciar les esglésies on es confessava en català. El franquisme va substituir la tradició cultural catalana per la tradició dels clàssics espanyols fins al punt que Garcilaso —el poeta soldat— va ser-ne el símbol, encara que després va ser substituït per Joan Boscà, que, marcant el camí, s'afilià a la llengua i literatura espanyoles amb totes les seves conseqüències. Pedagògicament, els Reis Catòlics es van convertir en el model a seguir i imitar, en una mena d'arquetipus que servia per a nois i noies. El català literari modern era considerat una fabulació, un invent de laboratori, còpia del francès. Escriptors com Carles Riba van ser detinguts. Tot i que no hi havia límits a la repressió ni senyals d'esperança en la foscor, els intel·lectuals que van romandre a casa nostra van encarar amb valor i determinació la continuïtat cultural. A partir de 1946, amb el triomf de les tropes aliades, el règim franquista es va veure obligat a tolerar tímidament algunes expressions culturals catalanes, malgrat el seu determini d'anihilat Catalunya com a nació que —als ulls dels vencedors— era culpable de *secessió espiritual*, per la qual cosa havia arribat l'hora —anunciada per Ferran Valls i Taberner— del *Finis Catalonia*. A tot estirar, el franquisme estava disposat a acceptar el català —l'edició de l'obra completa de Verdager amb ortografia antiga així ho avala— com a llengua patrimonial, en una mena de parla arcaica que restava circumscrita a l'àmbit domèstic i familiar. El règim, a banda d'aquesta literatura arqueològica, només reconeixia el folklore, sense llengua, com una mena de *peculiaritat regional*. Ben mirat, es partia del supòsit que fer cultura en català era fer política, repte que van assumir una sèrie de joves —els que tenien poc més de vint anys—, que es van sentir obligats a restablir la continuïtat cultural amb el seu compromís enmig d'un ambient de reserva i prejudici, a voltes fins i tot hostil.

La segona part, que incorpora intervencions de Max Cahner, Joan Carrera, Xavier Polo i Carles Santacana, aborda la represa dels anys seixanta, que van estar precedits durant el període 1959-1960 per la campanya Galinsoga, que va provocar el gran acte reivindicatiu conegut com els *fets del Palau* (1960). Al marge de l'èxit de la campanya —Galinsoga es va veure obligat a dimitir el seu càrrec de director de *La Vanguardia* el 7 de febrer de 1960—, Max Cahner recorda que durant els anys 1960-1961, només a cinc o sis llibreries de Barcelo-

na es podien trobar exemplars catalans. Fou llavors quan les poques esclatxes existents van ser aprofitades per iniciar una incipient normalització cultural, de manera especial en el camp editorial —amb empreses com Edicions 62— i en el món del teatre. Amb tot, cal no oblidar altres aspectes que donaren sentit a la realitat social d'aquella època, com el positiu enfocament de la immigració per part de l'Església, l'incessant activisme dels primers moviments de mestres i les reaccions del franquisme davant d'una represa cultural que no esperaven enfront de la qual van orquestrar l'*Operación Cataluña*, desplegada el 1960 i que es concretava en la cessió del castell de Montjuïc a la ciutat, en la concessió d'una carta municipal per a Barcelona i en una compilació del dret civil català —les tres C, això és, *castell, carta i compilació*—, tres gestos que havien de mostrar que el règim es preocupava per Catalunya.

Justament Carles Santacana analitza els informes i les discussions secretes del Consejo Nacional de Movimiento (CNM), en les quals es detecta que a principis dels anys seixanta el règim franquista tenia consciència de diversos errors en la seva política catalana. Les més rellevants van ser les discussions que va fer el CNM amb caràcter secret els anys 1962, 1971 i 1973 i que van posar de manifest la necessitat de captar sectors catalans que s'anaven allunyant del món franquista oficial. Tot i això, les conclusions de les discussions —en les quals va participar activament Fraga Iribarne— impossibilitaven l'ús del català com a llengua escolar i acadèmica: «En ningún caso debe seguirse ninguna política de restricción idiomática, especialmente en el ámbito familiar y vecinal, pero en cambio sería inconveniente toda actuación de orden pedagógico que tendiera a fomentar, no ya el pluralismo lingüístico, sino, lo que sería realmente grave, el segregacionismo idiomático.»

La tercera part va abordar les diferents actituds dels partits polítics davant un fenomen com el catalanisme, que no es podia vincular a una única classe social, sinó que s'havia d'inserir en el marc d'un procés de democratització d'ampli abast social. Jordi Casassas analitza el paper de les diferents generacions en la transició democràtica, i palesa a partir de la manifestació de l'11 de setembre de 1977 que «l'eufòria de la transició, a Catalunya va tenir una dimensió catalanista i unitària indiscutible fins al març de 1980». Tarradellas i el seu Govern d'unitat van ajudar a donar més relleu al catalanisme i li van permetre fins i tot superar el *desencanto* que es va estendre després de les primeres eleccions democràtiques. Raimon Obiols destaca el procés d'unitat democràtica a Catalunya desencadenat a partir de 1966 i que cristal·litzà en l'Assemblea de Catalunya i en el Consell de Forces Polítiques de Catalunya, en una successió d'esdeveniments que es distingeix perquè constitueix un moviment de gran ressonància popular. En aquest punt, Obiols —a banda de destacar el procés

d'unitat socialista— confessa que l'estiu de 1977 els socialistes tenien previst pactar —en cas que les converses amb Madrid no prosperessin— amb Unió Democràtica de Catalunya per tal que s'obris la via del retorn directe del president Tarradellas a Barcelona, passant pel casal d'El Cavaller de Vidrà. Finalment, aquesta tercera part inclou un treball d'Eva Serra sobre l'independentisme i el nacionalisme d'esquerres que neix al voltant de l'any 1969 amb una clara voluntat de trencament. El franquisme per a l'independentisme no era una excepcionalitat en la història de l'Estat espanyol, sinó que significava la seva expressió més acabada i perfecta, de manera que la lluita contra el franquisme era una lluita global, nacional i de classe. A parer d'Eva Serra, l'independentisme era molt fràgil, tot i que va tenir una participació activa en l'Assemblea de Catalunya i que durant uns deu anys va fer un creixement inesperat. A més, com que no confiava en la transició reformista es pensava que la ruptura democràtica comportaria la desfeta de l'Estat espanyol de manera que les aliances de trencament passaven per uns pactes que reconeguessin les identitats nacionals i facilitessin unes solidaritats nacionals populars. Eva Serra considera que la fenomenologia de la transició explica que l'independentisme s'esgotés i fos substituït pel regionalisme català, que va generar alternatives polítiques més controlables.

Tal com manifesten els coordinadors d'aquest llibre, després d'un quart de segle de democràcia i davant l'onada assimiladora neoespanyolista, és hora de no confondre reconciliació amb oblit, ni amnistia amb amnèsia. També en aquesta direcció —la memòria ens permet tenir identitat— insisteix Josep Maria Coll i Alemany en la introducció. En la seva condició de deixeble del doctor Jaume Bofill, Josep Maria Coll recorda que esperança i tradició són dues realitats que es corresponen, ja que si no tenim memòria històrica ni identitat, tampoc no tindrem futur. I això més encara si considerem que una vegada consumada la primera transició democràtica cal aprofundir en la nostra història, que sovint —com demostra el cas dels papers de Salamanca— vol ser segrestada. Ens trobem, doncs, davant d'un llibre que no vol ser un simple divertiment acadèmic sinó alguna cosa més, això és, un decidit exercici contra l'amnèsia històrica.

Conrad VILANOU I TORRANO

BUEN, Odón de. *Mis memorias* (Zuera, 1863 - Toulouse, 1939). Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2003.

Qui escriu aquestes línies tenia coneixement de l'existència d'aquestes memòries a través del professor Buenaventura Delgado, el qual s'ha ocupat —en

molts moments de la seva tasca investigadora— de la tradició pedagògica de l'Escola Moderna de Ferrer i Guàrdia. Fins i tot, havíem vist circular algunes fotocòpies del manuscrit mecanografiat que es guardava —segons sembla— a Mèxic. Finalment, ens arriben aquestes memòries que va redactar a Banyuls (Catalunya Nord), entre l'estiu de 1940 i la tardor de 1941, i que ara es publiquen, coincidint amb la repatriació de les seves despulles a la vila nadiua de Zuera, on va néixer l'any 1863. Així, doncs, aquestes memòries —escrites de manera manuscrita al llarg de 1.177 quartilles— han trigat més de seixanta anys a veure la llum pública. Ara i adés, aquestes memòries constitueixen una eina important per al coneixement històric de la nostra realitat històrica, ja que Odón de Buen —que va morir a l'exili mexicà l'any 1945— ocupa un lloc rellevant en la ciència i la política espanyoles contemporànies. No endebades, ha estat el pare de l'oceanografia i de la biologia marina a l'Estat espanyol, regidor de l'Ajuntament de Barcelona, senador en representació de Solidaritat Catalana, catedràtic de les universitats de Barcelona i Madrid i un magnífic observador de la política del seu temps. A gratient, s'ha d'afegir que ell mateix es va definir com a republicà —va seguir de prop la política de Salmerón—, lliurepensador —des de ben jove va participar en la redacció de *Las dominicales del librepensamiento*, on va entrar en contacte amb la família Lozano, amb la qual emparentà en casar-se amb Rafaela—, ateu i darwinista. Ben mirat, es pot establir un paral·lisme entre la figura de Charles Darwin i la d'Odón de Buen ja que ambdós, a banda de la seva passió científica i naturalista, van realitzar sengles viatges com a naturalistes arreu del món. Al cap i a la fi, si Darwin va donar la volta al món a bord del *Beagle*, De Buen va emprendre —una vegada finalitzats els seus estudis— un llarg viatge d'estudis a bord de la *Blanca*, una vella fragata de fusta de la marina espanyola amb què volia completar el periple al planeta per a la instrucció dels joves guàrdies marines. Tot i que per problemes pressupostaris la *Blanca* no va poder completar la volta món, sí que va visitar entre 1885 i 1886 mig Europa i el nord d'Àfrica. D'aquest viatge com a naturalista, De Buen va deixar el corresponent relat en el seu llibre *De Kristiania a Tuggurt. Impresiones de un viaje* (1887), obra que també ha estat reeditada per la Institución Fernando el Católico.

Abans d'analitzar aquestes memòries voldríem significar el lloc que ocupa Odón de Buen en el panorama cultural espanyol. Al nostre parer, s'inscriu en la tradició del regeneracionisme de final de segle, de manera que es troba més proper a la generació de 1898 que no pas a la del 1914 (Ortega, D'Ors). Sigui el que sigui, De Buen segueix el fil del reformisme aragonès representat per Cajal i Costa i, certament, es pot dir que assumeix aspectes d'ambdós autors: l'esperit científic del primer i la passió per les qüestions socials del segon, perquè

—en darrer terme— la ciència, i sobretot el *cientisme*, entès com l'aiguabarreig del positivisme i de l'evolucionisme segons plantejava Ernest Renan, oferia en aquells moments una dimensió inequívocament salvífica i alliberadora tant pel que fa a la millora de les condicions de vida (lluita contra les malalties, higiene, etc.) com pel que fa a l'estructuració d'un pensament autònom, crític i independent que havia de fer als pobles més lliures i pacífics. A això, cal afegir que Odón de Buen es troba a mig camí entre la Primera República (1873) i la confiança en la implantació de bell nou del règim republicà, tal com va esdevenir l'any 1931. De Buen —que al llarg de la seva vida va tractar personatges com Pi Margall i Salmerón— fou sempre un decidit defensor de la República, i quan l'any 1936 el cop d'Estat de Franco el va sorprendre a Mallorca fou empresonat per ser bescanviat, mesos després, amb familiars de José Antonio Primo de Rivera.

Ben mirat, podem dir que el seu reformisme sintonitza amb els postulats de la III República Francesa fins al punt que el seu univers intel·lectual s'afaiçonà a partir d'una defensa del positivisme, de l'evolucionisme, del lliurepensament i del republicanisme. El seu anticlericalisme es limita a ser una actitud intel·lectual, i s'allunya de les manifestacions de violència que es van donar a Barcelona durant el que anomena *Semana Sangrienta*. Justament en comentar les seves relacions amb l'Escola Moderna deixa ben clar que els tractes amb Ferrer i Guàrdia sempre van ser per qüestions pedagògiques. D'aquí el seu rebuig de les escoles laiques («que se creaban generalmente a cargo de curas renegados o de maestros perseguidos») i la seva defensa de l'esperit científic que havia de presidir l'ensenyament. Fet i fet, aquest gust per la ciència fou el punt de contacte entre ambdós personatges perquè políticament hi havia molta distància entre ells («En política no tuve nunca con Ferrer relación alguna. A él no le agradaban sin duda, mi adhesión al republicanismo templado en los procedimientos aunque radical en las ideas»). A més, l'actitud republicana —i per tant, patriòtica— d'Odón de Buen xocava amb els plantejaments internacionalistes de Ferrer i Guàrdia («Yo me permití aconsejarle, para no hallar dificultades insuperables a sus planes, que sometiera a las leyes su escuela y sus publicaciones, que no exagerara las tendencias antipatrióticas, sobre todo dándoles carácter agresivo. No obtuve resultado en estas recomendaciones»). Altrament: Odón de Buen va proporcionar a l'Escola Moderna de Ferrer tot un bagatge científic important a manera d'assessorament, aparells de projeccions i diapositives, publicacions de llibres, etc., alhora que va preferir en aquestes memòries un judici positiu sobre la personalitat de Ferrer («Más que un anarquista era a mi parecer un revolucionario que aspira a destruir todas las desigualdades sociales que no sean las que engendra el genio al servicio del bien»).

Un altre aspecte positiu del llibre que ens ocupa és la descripció de l'ambient científic i acadèmic de l'Espanya de l'època. Odón de Buen constata que l'ensenyament de les ciències naturals en el darrer terç del segle XIX era exclusivament memorístic i tendia a fer classificacions. Els programes i els manuals estaven endarrerits. La cosa empitjorava encara més pel que fa a la zoologia, si bé en el camp de la geologia destacava el nom de Macpherson, vinculat a la Institución Libre de Enseñanza. En qualsevol cas, la fotografia que fa Odón de Buen de la Universitat de Madrid també és desoladora. Les càtedres —pocques i mal dotades— estaven ocupades per uns titulars que es feien *immortals* en un context en què no existia la jubilació forçosa. Tot i això, la incorporació dels professors separats l'any 1876 pel marquès d'Orovio, va millorar lleugerament el panorama amb la presència de científics de tarannà institucionista com ara Augusto González Linares, que va atresorar una bona experiència en laboratoris marítics.

Més enllà de l'anècdota històrica —és ben coneguda la topada d'Odón de Buen amb el cardenal Cassanyas, bisbe de Barcelona que el va excomunicar per defensar les teories darwinistes— no hi ha dubte que aquest catedràtic de ciències naturals va fer molt per la propagació de les idees evolucionistes a casa nostra. No obstant això, la seva contribució no es va limitar a difondre un ideari científic i a promoure la investigació científica, sinó que a més es va preocupar per canviar els mètodes d'ensenyament, que va renovar d'una manera activa. El treball de camp, les excursions, els viatges, les rutes marítimes i altres estratègies similars van ser incorporades a les pràctiques didàctiques d'una universitat que sortia de la seva letargia, i que vivificava la vida acadèmica amb el contacte directe entre l'alumnat i el professorat.

A part de la delectació que hem trobat en la lectura d'aquestes memòries, no ens podem estar de fer un retret pel que fa a la present edició. Ens referim concretament a les nombroses errades detectades en els topònims i els noms propis catalans que sovint apareixen en aquest voluminós i suggestiu llibre. Certament, és una llàstima que la persona que ha fet la transcripció de l'original no hagi tingut cura d'aquests petits detalls que desitjaríem que no apareguessin en una segona edició. En qualsevol cas, aquesta incidència no ha d'impedir que el judici sobre aquestes memòries sigui d'allò més positiu: fa molts anys que les esperàvem, ara només cal que les llegim i —si escau— que les utilitzem com a font d'informació en els nostres treballs i investigacions.

Conrad VILANOU I TORRANO

BUSQUETA I RIU, J. J.; PEMÁN GAVIN, J. [coord.]. *Les universitats de la Corona d'Aragó, ahir i avui: Estudis històrics*. Barcelona: Pòrtic, 2002.

Tal com indica Jaume Porta i Casanellas —exrector de la Universitat de Lleida— en el pròleg, la intenció d'aquest llibre no és altra que aplegar en un mateix volum els resultats de les recerques dels màxims especialistes en la història de la Corona d'Aragó sobre el tema de la universitat. A partir d'aquest moment gaudim, doncs, d'una visió panoràmica sobre el passat de les nostres universitats en un intent que agombola la monografia especialitzada, d'acord amb l'estat actual de les investigacions més recents sobre la matèria, amb la sempre necessària síntesi de caire general.

S'ha de dir que el tema universitari ha estat objecte de diverses iniciatives al llarg de la commemoració del set-cents aniversari de la Universitat de Lleida, els documents fundacionals de la qual van ser aprovats l'1 de setembre de l'any 1300, sota l'impuls del rei Jaume II, en el marc d'un projecte polític de consolidació de la Corona d'Aragó. L'Estudi General de Lleida fou el fruit d'una acció combinada de diverses instàncies: dels estaments urbans, representats dels *paers* o governants municipals impulsats pels frares franciscans; del rei Jaume II, «un dels pus savis prínceps del món e mils parlat», segons opinió del cronista Muntaner, i del papa Bonifaci VIII, a qui correspongué, com a cap de l'Església i com a poder superior en aquella Europa cristiana, aprovar la iniciativa, l'1 d'abril de 1297. No oblidem, d'altra banda, que la conquesta de València suposà la introducció del paper a les nostres terres, vehicle de transmissió de l'escrit, veritablement revolucionari en aquells moments, i que la ciutat de Lleida tenia una tradició llibresca, científica, important, heretada d'un passat islàmic i d'una comunitat jueva florent.

A més, i aquest és un altre aspecte que no s'ha d'oblidar, l'any 2003 es va celebrar el centenari del Primer Congrés Universitari Català, del qual Jordi Monés va donar compte i raó en un magnífic article publicat en el número 5 d'aquesta mateixa revista. Enmig d'aquestes dues commemoracions, arriba l'obra que ens ocupa, que recull aportacions provinents dels diferents punts de la Corona d'Aragó i que constitueix un exemple de convivència lingüística en un territori de llengües en contacte.

El llibre comença amb una introducció que aborda els orígens de les universitats a l'Europa medieval, amb sengles estudis dels professors Salvador Claramunt Rodríguez («Orígenes del mundo universitario: de los *studia* a la *universitas*») i Antonio García García («La organización de los estudios jurídicos»), el primer de caràcter general i el segon orientat específicament a subratllar la importància dels estudis jurídics i la seva organització en la formació universitària. En un segon

bloc, s'estudien a través de vuit treballs els diferents àmbits universitaris de la Corona d'Aragó: Juan Pemán Gavín («El marco jurídico e institucional del Estudio General de Lleida (1300-1717)»), Esteban Sarasa Sánchez («Las universidades de Huesca y Perpiñán en la edad media»), Salomó Marquès («L'Estudi General de Girona»), Salvador Claramunt («Els orígens dels estudis universitaris a Barcelona»), Maria Barceló Crespi i Ricard Urgell Hernández («La Universitat de Mallorca: origen i evolució fins al segle XVIII»), Amparo Felipe Orts («La Universitat de València»), Guillermo Redondo Veintemillas («La Universidad de Zaragoza») i Pilar García Trobat («La Universitat de Gandia»). Com es pot veure, el ventall cronològic d'aquests treballs abasta des de l'any 1300, fundació de l'Estudi General de Lleida, fins al 1717, data que el Decret de Nova Planta va significar el tancament de totes les universitats catalanes i l'obertura, de retop, de la Universitat de Cervera. No endebades, una de les conseqüències de la Guerra de Successió fou el tancament de les universitats catalanes i la creació d'una d'única i nova a Cervera el 1717.

Sota l'epígraf «El desenvolupament universitari posterior» s'analitza la situació universitària general a l'Estat espanyol, a través de les successives reformes que s'han desenvolupat des del segle XVIII fins a 1999. Aquesta tercera part inclou cinc estudis monogràfics que responen als autors i títols següents: Mariano Peset Reig i Mariano Peset Mancebo («Las reformas universitarias en el siglo XVIII»), Joaquim Prats («La Universitat de Cervera: las reformas borbónicas de los estudios superiores en Cataluña»), Josep Maria Pons i Altés («Les universitats espanyoles al segle XIX: la implantació de les reformes liberals»), Marc Baldó Lacomba («Las universidades durante la República y el régimen de Franco (1931-1975)») i Antonio Embid Irujo («El cambio institucional de las universidades en la historia reciente [1975-1999]. Autonomía y reforma universitaria»). Finalment, s'inclou una reflexió sobre la situació universitària en el passat i les seves possibilitats de futur, a càrrec dels professors de la Universitat de València Mariano Peset Reig i Marc Baldó, que aporta una visió de conjunt de la realitat universitària de la Corona d'Aragó. Finalment, es presenta una àmplia selecció bibliogràfica —elaborada per José M. Lahoz Finestres i Roser Gort Riera—, que confirma la vitalitat i la importància de les investigacions sobre la temàtica de la història de les universitats.

No hi ha dubte que els grans problemes de la universitat actual —la massificació de l'alumnat, la selecció del professorat, la proliferació dels ensenyaments, la investigació, les noves tecnologies, etc.— es poden abordar amb millor coneixement de causa a través d'una visió històrica com la que es planteja en aquest volum, que, a banda d'oferir-nos un aplec de treballs històrics, té l'encert de no fugir d'estudi i de plantejar els grans reptes de la universitat del futur.

Conrad VILANOU I TORRANO

CARBONÉS I MAS, A.; CASADEMUNT I SALLAS, M. *L'ensenyament a Artés durant el franquisme (1939-1975)*. Artés: Ajuntament d'Artés; Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 2003.

En primer lloc, urgeix precisar que aquest llibre està basat en el treball de recerca de dues alumnes de l'IES Miquel Bosch i Jover d'Artés, vila de la comarca del Bages, que es caracteritza per compaginar l'agricultura —arreu són coneguts els seus vins, cosa lògica si segons sembla *Bages* deriva de *Bacus*— amb la indústria. Aquestes dues noies —l'Aïna i la Mireia, ambdues nascudes l'any 1984— demostren amb aquest estudi la importància del treball de recerca, que constitueix, d'uns anys ençà, una de les principals matèries del batxillerat que va introduir la LOGSE, segons aquesta programació: es comença a triar el tema durant el primer curs i es desenvolupa el gruix del treball durant el segon (en aquest cas concret, durant el període que va del juny de 2001 al març de 2002). És per això que cal insistir en el fet de donar a aquest treball la dimensió que li pertoca: a més de ser un excel·lent treball de recerca de batxillerat, suposa la iniciació en la investigació social d'un parell de joves que tot just enceten la seva carrera universitària.

Agnès Torras —professora de la Universitat Autònoma— destaca en el pròleg la metodologia de treball seguida en aquesta recerca basada en fonts orals: trenta-cinc entrevistes a exalumnes i vint-i-sis a exmestres. Ara bé, no s'ha descuidat la revisió de fonts documentals com ara revistes locals i arxius (municipals, de les escoles respectives). En aquest sentit, s'ha d'anotar que aquesta recerca segueix les línies de treball del grup Història Oral a l'Aula, promogut pel col·lectiu que edita la revista *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, que permet la posada en comú, la discussió i l'aproximació col·lectiva al passat a través de materials inèdits. Així, el mes de juliol de 2001, les autores d'aquest treball van començar les entrevistes a persones properes al seu entorn, que els van facilitar altres noms i dades que les van posar en contacte amb altres persones. Per il·lustrar la metodologia emprada en el treball, s'inclou a manera d'apèndix el text amb les preguntes de les entrevistes que s'han fet a exalumnes i professors. En la confecció del corresponent guió, van seguir el llibre sobre *Història oral* de Pilar Gómez, Pablo Gómez i Pilar Sánchez (Barcelona, Teide, 1998). El resultat d'aquestes entrevistes ha produït un material sonor d'una vintena llarga de cintes magnetofòniques que, majoritàriament, s'han transcrit *a posteriori*.

Hauríem de començar remarcant que aquest estudi abraça el període del franquisme, és a dir, ofereix una síntesi dels aspectes i esdeveniments més rellevants de l'educació i de les escoles d'Artés entre 1939 i 1975. Cal puntualitzar, també, que la recerca només aborda l'àmbit de l'ensenyament primari, tot

i que en algunes ocasions es fa referència al parvulari o al segon ensenyament. El cas és que durant aquest període, a Artés, hi havia tres centres docents: l'Escola Nacional, l'Escola Nostra Senyora del Carme (femenina i d'orientació religiosa) i el Patronat Escolar Sant Josep (masculí i relacionat amb la parròquia). A hores d'ara, i amb el pas del temps, aquest panorama s'ha reduït a dues escoles: l'Escola Vedruna, continuació de la Nostra Senyora del Carme, i el CEIP Doctor Ferrer, que assumeix la tradició de les escoles nacionals del poble.

Al llarg de les pàgines d'aquest llibre es passa revista a les diferents escoles del poble, sobretot a l'Escola Nacional, que ocupa l'espai més significatiu. Just és mencionar que les autores donen compte i raó dels múltiples aspectes relacionats amb la vida escolar: situació i descripció de l'edifici, aules, distribució dels nens i nenes, llibres, material escolar, exàmens, horari, esbarjo, religió, influència política, disciplina, festes, llengua, etc. També s'hi inclouen les llistes dels mestres i algunes petites notes biogràfiques.

Sobre la base teòrica dels treballs del nostre estimat Jordi Monés —*L'escola a Catalunya sota el franquisme, 1984*— les autores conclouen que l'educació a Artés no va diferir ostensiblement de la resta de pobles i viles de Catalunya. Pel que sembla, cada mestre ensenyava segons com ell havia après, més que no pas seguia una metodologia didàctica adquirida rigorosament en les escoles normals de l'època, dominades pels valors del nacionalcatolicisme. A més, es constata alguna sorpresa, per exemple la que es refereix a l'escola religiosa d'Artés, que utilitzava el català gairebé sempre com a llengua vehicular, mentre que a l'Escola Nacional es donava una profunda castellanització, encara que no s'hi va exercir una dura repressió del català oral entre els alumnes. Això s'explicaria pel fet que existia un clar predomini de mestres castellans a l'Escola Nacional, mentre que a l'escola religiosa les germanes i els mossens eren catalans.

Només ens resta felicitar des d'aquí aquestes dues joves per la seva iniciativa, que ha tingut el suport de l'IES Miquel Bosch, dels seus mestres i de la societat d'Artés, vila bagenca que a hores d'ara gaudeix del privilegi de tenir aquest llibre sobre la seva pròpia història, un petit tresor que serveix la memòria col·lectiva de tot un poble. Ni més ni menys.

Conrad VILANOU I TORRANO

CASTELLVÍ, O. *De les txeques de Barcelona a l'Alemanya nazi*. Barcelona: Quaderns Crema, 2003.

Algú es pot preguntar què fa un llibre amb aquest títol en una publicació especialitzada en el camp de la història de l'educació. Ara bé, si analitzem amb

detall aquesta obra podem dir que el seu interès rau en el fet que ens trobem davant les memòries d'una dona senzilla —Otilia Castellví, una modista del barri de Gràcia nascuda l'any 1908— que revelen l'univers d'esperances i afanys d'una generació de joves que, després de viure els fets d'octubre de 1934, es va veure immiscida en el drama de la Guerra Civil (1936-1939). Abans de fugir vers l'exili l'estiu del 1939 —després de restar amagada durant uns mesos a Barcelona— Otilia Castellví havia patit la tènica realitat dels calabossos de la policia estalinista a Barcelona, *les txeques*, on va ser empresonada per pertànyer a un partit polític trotskista (el Partit Obrer d'Unificació Marxista, POUM). Després de creuar la frontera pels elevats cims dels Pirineus per tal d'escapolir-se del control de la policia franquista, Otilia va seguir un llarg itinerari que, passant pels camps de concentració francesos al Rosselló, l'ocupació nazi a França, la feina a Alemanya durant l'època de Hitler, arriba a l'exili final a Caracas en acabar la Segona Guerra Mundial.

De la mateixa manera que molts altres joves d'aquelles primeres generacions del segle xx, Otilia Castellví fou una dona obrera plena d'il·lusions que creia «en l'ajuda social per aconseguir millorar les diferències de classe entre els homes». Otilia ofereix el perfil d'una persona compromesa amb l'ideari de la revolució social que visqué amb entusiasme la instauració de la República de 1931. Quasi sense adonar-se'n, va ingressar en el Bloc Obrer i Camperol de Joaquim Maurín, que l'any 1935, en fusionar-se amb l'Esquerra Comunista, va donar lloc al sorgiment del POUM. Dona autodidacta que militava en un partit d'acció, va completar la seva formació a través de «les conferències que feien per instruir-nos socialment i políticament homes tan cultes i ben preparats com Maurín, Colomer, Arquer, Miravittles i altres». En la seva apassionada narració Otilia Castellví reconeix que aquell diumenge del 19 de juliol del 1936 es trobava en el punt culminant de la seva joventut, de manera que es va posar a treballar fermament a favor de la causa republicana.

A més, Otilia Castellví va descobrir entre els seus companys de partit l'amistat i l'amor. Però les coses aviat es complicaren no només per l'estabilització del front de guerra a l'Aragó, sinó també per una tragèdia més greu: la lluita a la rereguarda entre els diferents partits polítics i, molt especialment, per la topada entre anarquistes i poumistes, per una banda, i comunistes, per l'altra. Tant és així que, després dels fets de maig de 1937, Otilia Castellví va patir els efectes de la persecució comunista. Encara que aquesta història és ben coneguda, no ens estem de reproduir les seves paraules: «Els nostres locals van ser clausurats i nosaltres perseguits com a feixistes, mentre que els que ho eren veritablement se'ls oblidava. El nostre Andreu Nin fou raptat i assassinat encobertament i el seu nom va ser vilment calumniat d'haver-se passat a l'e-

nemic.» Fou llavors quan els seus somnis juvenils van rebre una bona sotragada i el decaïment moral va anar en augment en una situació de delacions, espionatges i traïcions, fins que la mateixa Otilia fou tancada en una presó improvisada i, més tard, en una txeca, acusada de col·laborar amb el feixisme, en un moment històric en el qual la repressió contra els obrers no estalinistes continuava. Desgraciadament, aquesta situació d'empresonament es va allargar fins a l'entrada de les tropes de Franco a Barcelona, per la qual cosa quan va quedar lliure no sabia on anar perquè, tot i que el desig era passar la frontera, ja no es trobava cap mitjà de transport i l'esgotament acumulat feia inviable intentar-ho a peu.

Per tant, després de viure amagada durant els primers mesos del règim franquista a Barcelona, Otilia va arribar a França el 3 d'agost de 1939. Poc després va retrobar el seu company Llorenç, el dia 21 d'aquell mes, quan només faltaven hores per l'esclat de la Segona Guerra Mundial. La ironia de la història va fer que Otilia fos empresonada altra vegada. A França —la terra de la llibertat, de la igualtat i de la fraternitat— fou tancada per manca de documentació, o el que és el mateix, per residència il·legal. Després de romandre a la prefectura de Perpinyà va ingressar a la secció d'infants i dones del camp de concentració d'Argelers, del qual descriu un espectacle dantesca i fantasmagòric: «Totes les barraques eren plenes de dones i criatures, amb els corresponents farcells i maletes [...]. No hi havia criatura que no plorés: de gana, de fred, d'incomoditat, de malaltia o de tot plegat. La desesperació d'aquelles mares era indescriptible. Ningú se'n sabia avenir, del fet d'haver de viure allí, llençades damunt la sorra, sense ni un grapat de palla a les criatures i els vells. Per això els camps de les dones resultaven molt més tràgics que els dels homes, ja que aquests no tenien ni infants ni vells.» Malauradament les tensions entre estalinistes i trotskistes es van perllongar en els camps de concentració, on feliçment arribava l'ajuda desinteressada de persones que havien fet costat a la Segona República espanyola i que, a més a més, eren partidàries de Trosky. «El menjar que m'enviaven», escriu Otilia Castellví, «moltes vegades el donava íntegre a les criatures i als malalts que no podien empassar-se aquell ranxo indecent».

Malgrat les desgràcies que envoltaven aquell univers de camps de concentració (fam, manca d'higiene, malalties, pèrdua de la dignitat humana, etc.), Otilia Castellví va ser reclamada per uns camarades i va poder sortir en llibertat. Llavors conegué un nou company —el Linus— que, en absència d'en Llorenç, mobilitzat en una companyia de treball, ja no l'abandonaria i amb el qual viuria una sèrie de peripècies d'un dramatisme esfereïdor. Otilia Castellví crítica una vegada i una altra de la malèvola hospitalitat francesa, ja que va ser

ingressada de nou a la presó de Dijon perquè les autoritats veïnes volien fer complir l'ordre d'expulsió que havia dictat un tribunal de Perpinyà. Davant l'avanç de les tropes alemanyes, va poder escapolar-se inicialment del control policial francès, de manera que davant del perill de noves represàlies —els alemanys havien cedit el comandament civil a les mateixes autoritats franceses— va decidir marxar, juntament amb el seu amic, a Luxemburg, on van entrar l'1 de juliol de 1940. També en aquell ducat les coses eren complicades per a uns refugiats catalans que, davant les adversitats, van optar per anar a treballar a l'Alemanya nazi, on van entrar el 21 d'agost de 1940. Otilia Castellví remarca l'hospitalitat del poble alemany que —tot i el terror del règim de Hitler— mostrava més simpaties per aquella parella de refugiats que el patriotisme oficial francès, tan escrupolós amb la legalitat administrativa. Les paraules que Otilia dedica als seus amics alemanys aprofundeixen en la condició humana fins al punt de reconèixer que «l'esperit humà s'embruteix en col·lectivitat de tal forma que el millor individu es pot transformar en fera salvatge». Mentrestant, els contactes amb els amics i familiars de Barcelona eren escadussers i enigmàtics, atès que les cartes, escrites sempre en castellà, passaven tres censures: l'alemanya, la francesa i l'espanyola.

La visió que l'autora d'aquestes memòries dóna de la vida quotidiana a l'Alemanya nazi resulta d'una gran significació, ja que palesa una sèrie d'aspectes i consideracions que, a voltes, passen desapercebudes en els llibres d'història. D'entrada, admet que «el terror de l'Alemanya de Hitler, certament, devia ser molt ocult, ja que en la vida aparent ni els del país ni els estrangers teníem la sensació de viure en un règim de bàrbara tirania com ho era, en efecte, políticament». Naturalment aquesta afirmació dóna ales a tots aquells que defensen una historiografia revisionista que vol eximir el poble alemany de qualsevol tipus de responsabilitats amb relació als crims realitzats contra la Humanitat. Ara bé, la protagonista era ben conscient que els jueus rebien un tracte vexatori des del moment que «se'ls obligava a portar damunt de la roba l'estrella groga de sis puntes, cosa que a mi em servia per conèixer-los i atendre'ls amb preferència».

El 9 d'octubre de 1943, l'Otilia i el Linus es van casar civilment segons les lleis nazis, és a dir, després de realitzar una sèrie d'exàmens de salut i de raça. Les coses, emperò, es van complicar a causa de la guerra, que sacsejava cada vegada amb més cruïda l'Alemanya nazi, batuda pels bombardeigs aliats. Així Otilia observà com els joves alemanys perdien la vida en el fronts bèl·lics mentre a la rereguarda els estralls de l'aviació aterrava cases i destrossava famílies. Era la tercera vegada —primer a Barcelona, després a la França ocupada— que una dona com l'Otilia experimentava, en plena joventut, el terror de la guerra. Quin maleït egoisme inspira els homes a tants crims?, es pregunta en un moment de

la seva narració, alhora que denuncia els criminals atacs aeris aliats de bombes d'explosió i de foc sobre la població civil. Primer fou Darmstadt, després Dresden, i ambdues ciutats van quedar anorreades, situació que la porta a escriure el següent: «L'horror d'aquests bombardeigs, on vells, dones i criatures, sortien enfollits de les caves, cremant com teies vivents, ha quedat escrit en la història com un enorme i indigne crim del qual s'avergoneix el món sencer.»¹

Certament Otilia Castellví fa en aquestes memòries un cant al pacifisme perquè els desastres de la guerra afecten a tothom, guanyadors i perdedors. En aquest sentit, descriu que la majoria de soldats americans de primera línia eren «infeliços semiindis, de la frontera entre els Estats Units i Mèxic». Tot seguit comenta: «La majoria no sabien ni llegir ni escriure, i jo, del llit estant, on m'ho venien a demanar, em vaig fer un tip d'escriure a les pobres *amitas* (mares) d'aquells fills que potser no veurien mai més. Segurament alguna d'aquelles cartes fou la darrera alegria d'una mare infeliç. En morien tants, d'aquells joves desgraciats!...» No obstant això, un dels pitjors espectacles va ser veure com els soldats francesos denigraven els presoners alemanys.

Acabada la guerra, la parella va retornar a França —l'envanida França de l'any 1945—, on es vivia l'eufòria de la victòria. Desil·lusionats una vegada més amb la *fraternité* francesa, el matrimoni Moulines —format per l'Otilia i el Linus— va decidir abandonar Europa i encetar una nova vida a Amèrica. Aquí, una vegada més, trobem la filantropia quàquera, que va ser la que va permetre que poguessin pagar el viatge cap a Veneçuela a l'estiu de 1946: «Entre els emigrats que omplien el vaixell n'hi havia de moltes nacionalitats, si bé la majoria eren espanyols i catalans, i tots antifeixistes.» Després de moltes peripècies, el dia 21 de setembre de 1946 arribaren a Veneçuela, on el Linus va entrar a treballar en una llibreria i on va néixer el 26 d'octubre el petit Ulisses Moulines Castellví, el fill de l'Otilia i el Linus, que avui és un reconegut filòsof.

1. Justament s'ha publicat el llibre de W. G. Sebald *Sobre la història natural de la destrucció*, Barcelona, Anagrama, 2003, en què es tracta a fons el silenci que envolta la mort de sis-cents mil civils alemanys a causa dels bombardeigs aliats de la Segona Guerra Mundial, i les conseqüències universals de la negació del passat. Altrament, la recent edició de *Los diarios de Berlín (1940-1945)*, de Marie «Missie» Vassiltchikov, Barcelona, Acantilado, 2004, aporta una altra visió dels esdeveniments de la guerra —ara el d'una aristòcrata russa exiliada que va treballar en els serveis de propaganda del règim nazi, per bé que va participar en la conspiració del frustrat atemptat contra Hitler del 20 de juliol de 1944, la repressió del qual va significar la mort de més de deu mil persones—, no només a Berlín, sinó també a Viena. Tanmateix, no s'ha de perdre de vista que alguns d'aquests arguments —certament irrefutables com la violència i el nombre de víctimes dels bombardeigs aliats (*Bombengeschädigte*)— alenen les tesis del revisionisme historiogràfic que utilitzen aquests fets per justificar l'Holocaust, partint de la base que la barbàrie nacionalsocialista fou precedida pel *Gulag* soviètic i seguida més tard per la crueltat nord-americana, que només acceptava la rendició incondicional d'Alemanya.

És hora d'acabar aquesta recensió que dona compte i raó d'unes memòries escrites el 1996, seixanta anys després que la protagonista visqués unes experiències que confirmen les dificultats de tota una generació que va assolir la seva joventut en el període d'entreguerres (1919-1939). Una època convulsa i dramàtica que a casa nostra s'anticipà amb els esdeveniments que es precipitaren a partir del mes de juliol de 1936, uns fets que marcaren per sempre més la vida d'aquells joves que l'any 1931 —quan l'Otilia tenia vint-i-tres anys i es proclamava la Segona República— somniaven en un món d'esperances que, desgraciadament, es van veure malbaratades per la dinàmica històrica. D'aquí potser que Otilia Castellví clogui aquestes memòries amb el naixement del seu fill Ulisses —el viatger que retorna— a la terra segura de l'exili americà. Llavors la seva existència va canviar radicalment perquè —tal com ella mateixa reconeix— es va «lliurar amb tot l'apassionament de què era capaç» a la sublim missió de ser mare. Al cap i a la fi, i tal com reconeix Hanna Arendt en el seu escrit sobre la crisi de l'educació, els nounats són la millor garantia per consolidar una societat democràtica que sempre pot ser vivificada per les aportacions de les noves generacions.

Conrad VILANOU I TORRANO

CLARET MIRANDA, J. *La repressió franquista a la universitat catalana: La Universitat de Barcelona autònoma, de la Segona República al primer franquisme*. Vic: Eumo: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, 2003.

D'antuvi s'ha de dir que ens trobem davant d'un llibre amb títol i subtítol. Si el primer és un xic equívoc, el segon situa les coses en les seves ajustades coordenades històriques. En efecte, la referència a la universitat catalana equivalia en aquells anys de la Segona República i del primer franquisme a l'àmbit estricte de la Universitat de Barcelona, llavors l'única universitat de Catalunya i les Balears. No endebades sota el rectorat de Pere Bosch i Gimpera es va iniciar, a partir de l'1 de juny de 1933, una experiència pedagògica sense precedents, que, en combinar el gust pel treball científic del Seminari Humanístic o del Laboratori Científic de la Universitat germànica amb l'ambient col·legial de la tradició universitària anglesa, va generar la Universitat Autònoma de Barcelona, de vida certament efímera (1933-1939). A més, aquella universitat es va posar sota la influència i tutela intel·lectual d'una sèrie de professors (Pere Bosch i Gimpera, Jaume Serra i Hünter, Joaquim Xirau, August Pi i Sunyer, etc.) que havien begut de les fonts reformistes que a Madrid havien establert els institucionistes a través del magisteri de Giner i Cossío.

Aquest llibre és fruit d'un treball de recerca dirigit pel professor Josep Fontana i defensat el 10 de gener de 2002 dins el programa de doctorat en història de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona. De fet, aquesta universitat ja havia retut un homenatge el 2 d'abril de 2001 als cent vint-i-dos docents expedientats que fins a aquell moment estaven documentats —pel que sembla a hores d'ara ja són cent trenta-cinc dels qui hi ha evidència documental, que no vol dir pas tots—, amb l'assistència de la «supervivent» Núria Folch i Pi —una jove deixeble de Joaquim Xirau—, i desenes de familiars que amablement aportaren noves dades i informacions sobre els seus parents i la repressió soferta. Ara bé, més enllà del fred nombre de professors represaliats —alguns no van patir mai la depuració perquè van optar per marxar a l'exili—, aquest llibre posa de manifest que el franquisme va convertir la universitat en botí de guerra dels seus afins.

De fet, la repressió no fou una conseqüència sinó un element fonamental i originari del *Nuevo Régimen* sorgit del cop d'estat del 18 de juliol de 1936 que, al seu torn, va desencadenar un procés de represàlies per part de la República que a la Universitat de Barcelona —amb un claustre reticent a l'autonomia universitària— fou especialment significatiu. Sobre seixanta-tres catedràtics, la República en va sancionar el 53,9 %, mentre que el franquisme es va limitar al 27 %. Ara bé, aquests números enganyen si no es considera la totalitat del claustre, no només els catedràtics, és a dir, si partim del conjunt de professionals científics i intel·lectuals de reconegut prestigi que van ser contractats pel Patronat de la Universitat. En última instància, la Universitat Autònoma era, sobretot, el somni dels professors de fora de l'escalafó, de la societat culta catalana que volia que la seva cultura i la seva ciència accedís a un reconeixement universitari, per la qual cosa va obrir les seves portes a gent com ara Joan Corominas, Pompeu Fabra, Emili Mira, Joan Roura-Parella i Herminio Almenbro, entre molts altres.

En qualsevol cas, aquest llibre vol recuperar la memòria dels vençuts perquè no es pot oblidar que la depuració sobre els ensenyants —sigui quin sigui el nivell d'ensenyament— permetia la tria ideològica i la promoció dels addites, alhora que castigava els desafectes i, sobretot, intimidava els indecisos. Altrament, el procés de depuració es va realitzar amb rigor i fermesa, sense cap concessió a la tolerància ja que tothom —llevat que es demostrés el contrari— estava acusat de culpabilitat. Fins i tot s'apunta que la repressió franquista fou molt més dura que la persecució iniciada per la Itàlia feixista, que se centrava en els opositors actius, mentre que tolerava els sospitosos d'haver simpatitzat amb partits antifeixistes o no feixistes.

Tal com s'apunta en el llibre, es va produir una situació de justícia al revés, atès que els encausats havien de demostrar la seva innocència i la falsedat de les acusacions. Val a dir que l'autor és conscient que abans de produir-se la depuració franquista, també la República va procedir —una vegada iniciades les hostilitats militars— a un procés depurador que va afectar a tot l'estat cent dotze professors, dels quals seixanta-nou foren separats definitivament, vint-i-tres van ser declarats disponibles i vint foren jubilats forçosament. Però aquestes dades resten lluny de les que generà el règim franquista, entestat a purificar l'ensenyament en una croada ideològica que apuntava directament contra la càtedra i la premsa. Ni llibertat de càtedra, ni premsa lliure, i això més encara si tenim en compte que per als franquistes la identificació entre el món intel·lectual i les posicions d'esquerra eren una evidència que no calia contrastar, ni demostrar. A més, no és necessari dir que el franquisme instaurà la politització de l'educació i, en conseqüència, de la universitat, que, en el cas de Barcelona, era acusada a més de ser un focus de separatisme. Els valors que representaven la pàtria i la religió havien de substituir els postulats del comunisme i del separatisme en una actitud intervencionista que va posar fi a una incipient autonomia universitària.

Justament cal advertir que aquest llibre s'endinsa en els orígens de l'autonomia universitària catalana per tal d'escatir la vocació reformista que s'instal·là a Catalunya des de començament del segle xx. Així els Congressos Universitaris Catalans (1903 i 1918) i els Estudis Universitaris Catalans constitueixen sòlids antecedents d'un tarannà innovador que lluitava contra el llast burocràtic i centralista que imperava —llevat d'alguna excepció— a la Universitat de Barcelona des de la seva reinstauració en el segle xix. Tanmateix, aquest esperit reformista, autonomista i catalanista va topat amb una oposició de caire centralista que tenia el suport d'una bona part de la intel·lectualitat espanyola de dretes i d'esquerres, des de Royo Villanova fins a Ortega y Gasset o Miguel de Unamuno. Aquestes tensions es van manifestar públicament en el moment de l'aprovació de la Universitat Autònoma, que va veure la llum el 7 de setembre de 1933 (*Gaceta* [8 de setembre]) amb l'acceptació de l'Estatut per part del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts i la Generalitat, per bé que fou a l'interior del Patronat de la Universitat on les discòrdies es van fer més paleses.

Fet i fet, les tensions entre aquestes dues concepcions d'universitat —una autònoma, moderna i catalana, l'altra centralista i burocràtica basada en la importància de l'escalafó— van presidir les accions del Patronat —suspès arran dels fets del 6 d'octubre de 1934 fins al febrer de 1936— i van ressorgir amb força després del 26 de gener de 1939, amb la caiguda de Barcelona. Encara que

les comissions de depuració van començar a actuar bon punt es va produir l'*alzamiento*, el cert és que l'acció va anar augmentant a mesura que avançava el conflicte bèl·lic. S'ha d'afegir que el fracàs del sollevament militar a Catalunya el juliol del 1936 va endarrerir la major part del procés depurador contra els funcionaris catalans fins gairebé al final de la guerra. I això tant més que aquest procés repressor fou llarg, ja que si bé el ministre Ibáñez Martín va donar per finalitzada la depuració l'any 1943, en realitat era lluny encara de tancar-se definitivament.

En el llibre queda descrit el procediment depurador amb l'obertura dels diferents expedients que, a més de les conegudes delacions, incloïen informes sobre la conducta, les idees professionals i polítiques i les activitats morals i religioses de cada encausat. Era un procés viciat des de l'inici, on tot anava contra l'expedientat. Les propostes de resolució previstes per les comissions depuradores oferien diverses possibilitats: la confirmació en el càrrec, el trasllat, la separació definitiva del servei, la suspensió de feina i sou, la postergació en l'escalafó, la inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança i, a més a més, s'hi van afegir el canvi de serveis per altres d'anàlegs i la jubilació forçosa. Fins i tot, la cosa arribava a situacions paradoxals quan se sabia —per exemple— que l'inculpat havia estat assassinat o es trobava empresonat, perquè la causa continuava com a mínim fins a la separació del servei. Fos com fos, l'encausat havia de demostrar la falsedat de les acusacions amb les explicacions i avals que es creguessin convenients i necessaris. Sense avals, la condemna era segura, ja que els càrrecs es consideraven confirmats segons una lògica ben senzilla que feia de la depuració un càstig implacable que queia sobre els vençuts i un pur tràmit condescendent amb els vencedors. En conseqüència, i sota el llenguatge administratiu, la depuració fou una eina de repressió utilitzada de manera arbitrària i predeterminada per les autoritats franquistes.

Tal vegada, un dels aspectes positius d'aquest llibre és el retrat que fa de la universitat dels afectes al nou règim, vinculats alguns a la dictadura de Primo de Rivera i altres singularitzats per la seva oposició a l'ús de la llengua catalana segons preveia l'autonomia universitària establerta l'any 1933. L'autor del llibre insisteix que la repressió no fou conseqüència del 18 de juliol de 1936, sinó objectiu fundacional i fonamental contra els protagonistes de la catalanització de la universitat, sense oblidar la intenció de recatolitzar l'ensenyament universitari. Tanmateix, els noms de les noves autoritats tenen poca importància dins la nova configuració d'una universitat ideològicament reaccionària i socialment classista que, a banda de lluitar contra l'autonomia, s'oposava frontalment a la catalanitat. La universitat esdevenia un botí de guerra ple d'oportunitats, sempre que es participés d'aquesta política de substitució cultural,

dins un espectre que anava dels convençuts als pragmàtics i als conversos, per bé que l'evidència de l'adhesió al nou règim no estalviava la depuració. En aquest sentit, el franquisme fou especialment dur amb els que van romandre a l'estranger en l'espera que es resolgués el conflicte bèl·lic.

En la seva segona part, i desenvolupades les consideracions històriques pertinents, el llibre inclou la llarga relació del professorat separat de la Universitat de Barcelona per les autoritats franquistes. Es tracta d'una relació provisional que inclou dades de cadascun dels professors expedientats que permeten resseguir el seu itinerari intel·lectual i professional i, fins i tot, llur periple per la diàspora de l'exili. Abunden els noms masculins atès que només hi figuren tres dones: Margarida Comas, Enriqueta Ortega i Núria Folch, totes vinculades al món de l'educació i de la pedagogia. És hora d'acabar aquest comentari i reconèixer públicament els mèrits d'aquesta obra que, tot i restar oberta a la incorporació de noves dades i informacions, constitueix una eina bàsica per al coneixement del nostre passat universitari més proper.

Conrad VILANOU I TORRANO

GAVALDÀ, A. [ed.]. *L'escola catalana en el context de la renovació educativa*. Reus: Fundació d'Estudis Socials i Nacionals Josep Recasens i Mercadé; Tarragona: Facultat de Ciències de l'Educació i Psicologia de la Universitat Rovira i Virgili, 2003.

El llibre recull cinc ponències, així com tres taules rodones presentades a les Jornades de l'Escola Catalana que es varen realitzar l'abril de 2002 a la Facultat de Ciències de l'Educació i Psicologia de la Universitat Rovira i Virgili. L'objectiu d'aquestes Jornades era reflexionar sobre els protagonistes de la renovació pedagògica a Catalunya des dels seus orígens. Naturalment que en l'espai limitat d'una ressenya resulta impossible fer un comentari de totes les comunicacions que es recullen en el llibre, per la qual cosa, intentarem destacar els trets més significatius des del punt de vista global sobre la temàtica esmentada. El llibre presenta un enfocament històric i didàctic, i ambdós es complementen ja que donen a l'obra un gran valor pedagògic, i ens expliquen els mètodes que durant la renovació pedagògica s'aplicaren a les escoles, com es va ajudar a desenvolupar en els alumnes llurs capacitats, la participació de l'alumne en el procés d'aprenentatge, el mètode didàctic del descobriment a través de l'observació o l'experimentació directa, el treball de camp, les sortides, les enquestes, l'estudi del medi immediat, la capacitat de reunir informació, ordenar-la i classificar-la, la didàctica de la llengua. Mètodes que encara avui en dia són vigents i que proporcionen un aire nou a les escoles que l'apliquen.

En fi, mètodes que impliquen l'alumne, que el fan responsable del seu present i del seu futur, i el fan reflexionar sobre la història dels diferents fets.

Altrament, aquest llibre també suggereix molts aspectes del que va ser la lluita per una escola democràtica que posteriorment la Reforma va assumir. Des de finals del segle XIX ha estat una aportació contínua per l'elaboració d'una escola activa. En els temps crus del franquisme, en què aquesta institució va caure a les mans dels qui volien manipular la societat, restava les brases del que hauria de ser una escola catalana. Molta gent va col·laborar des de la clandestinitat perquè la renovació educativa anés arrelant a l'escola catalana. Aconseguir una escola democràtica on la renovació fos un fet constant i palpable ha estat una lluita que a través de les planes d'aquest llibre es pot copsar. L'obra aporta per primera vegada la visió en la renovació dels actors del Col·lectiu d'Escoles per a l'Escola Pública Catalana (CEPEPC), tant els mestres, com els pares i els alumnes, complementat amb la inspecció i els mestres implicats en la renovació pedagògica. Una visió de primera mà del seu testimoniatge des del seu paper dins d'una escola viva, que fa servir la seva imaginació per deixar-se «dels problemes, de dubtes, de dilemes, d'obstacles en moments de malestar, de confusió, d'incertesa, de conflicte». Per acabar podríem dir que el llibre, a més de fer un repàs històric de l'escola pública catalana i la seva renovació pedagògica, presenta pautes de futur d'una implicació social que haurà de ser la base d'una permanent renovació educativa, ja que com ens diu Pere Darder: «cal recuperar el paper de les emocions i integrar-les en la formació racional per tal que la persona pugui viure més satisfactòriament i relacionar-se de forma positiva amb els altres». Antoni Gavaldà ens aporta en aquest recull de les Jornades una obra amena, interessant i a l'abast de tots els agents de l'educació.

M. Isabel MIRÓ I MONTOLIU

GERTRÚDIX ROMERO DE ÁVILA, S. *Simeón Omella: el maestro de Plasencia del Monte*. Saragossa: Caja Inmaculada: Gobierno de Aragón, 2002. (Aragón en el Aula)

Sembla clar que en els darrers temps assistim a la recuperació de la pedagogia Freinet que tanta influència va tenir a casa nostra durant els anys de la Segona República. Des de les pàgines d'aquesta mateixa revista hem donat notícia de l'aparició de la monografia de Cèlia Cañellas i Rosa Toran sobre Dolors Piera (*Dolors Piera: Mestra, política i exiliada*, 2003), mestra que va participar en el grup Batec (Ramon Costa Jou, Patricio Redondo, José de Tapia, etc.), que va aplicar les tècniques freinetistes a les comarques lleidatanes i que també ocupen

algunes pàgines del llibre que ara comenten. D'altra banda, en aquest mateix número hem recensionat el llibre d'Empar Blat i Carme Doménech sobre Herminio Almendros, aquell inspector que en les seves destinacions a Osca i Lleida, va promoure l'ús de la pedagogia Freinet. No endebades, segons Martí Teixidó —inspector de segon ensenyament i professor de pedagogia a la Universitat Autònoma de Barcelona—, Célestin Freinet és, molt probablement, el millor pedagog del segle xx en la mesura que sap conjuminar sàviament la teoria amb la pràctica (vegeu el núm. 2 [2003] de la *Revista Catalana de Pedagogia*).

Ara ens arriba aquest llibre, que té el mèrit de fer-nos avinent —en una línia de treball que recorda l'encetada pel professor Fernando Jiménez Mier (UNAM)— la dramàtica història d'un mestre aragonès —Simeón Omella (1895-1949)— que, en aprofitar les indicacions d'Almendros —inspector a la província d'Osca durant els primers mesos de la Segona República—, va adaptar la metodologia de Freinet a una escola rural, la de Plasencia del Monte, on va tirar endavant dos llibres dels escolars, corresponents als anys 1935 i 1936. Val a dir que l'autor —Sebastián Gertrúdx és un actiu professor vinculat al moviment Aula Libre que exerceix a Torres de Segre— s'ha preocupat per estudiar la pedagogia freinetista. Fou així com va topiar amb el nom de Simeón Omella, que l'any 1932 va rebre de mans d'Herminio Almendros unes revistes escolars publicades per Freinet. Poc després va participar en el Congrés de Impremta celebrat a Montpeller durant el mes d'agost de 1934. També va participar entre 1935 i 1936 a la revista *Colaboración*, participació que va merèixer un estudi acurat del professor Fernando Jiménez (*Freinet en España: La revista «Colaboración»*, 1996). Vistes així les coses, es pot dir que aquest llibre està escrit —com a mínim— a quatre mans, ja que els textos de Simeón Omella són glossats per Sebastián Gertrúdx Romero de Ávila. I això sense perdre de vista que l'obra en qüestió, com que reproduïx els fragments del llibre dels escolars suara esmentats, inclou un gran nombre de textos elaborats pels mateixos infants a través de l'ús de les tècniques de la impremta.

En la primera part del llibre —«El maestro y sus alumnos»— s'explica com es treballava en aquella escola rural d'Osca, com s'utilitzava la impremta, les sortides al camp, les diverses tècniques d'il·lustració emprades, etc. De fet, es reproduïxen dos textos —«La técnica de la imprenta en la Escuela» i «Técnicas de ilustración»— que van ser escrits pel mateix Simón Omella, per bé que s'afegeixen una gran quantitat de treballs elaborats pels alumnes. Gràcies a aquests textos sabem que, esperonat per l'experiència dels mestres lleidatans del grup Batec, va decidir a proposta d'Almendros emprar les tècniques Freinet gairebé sense mitjans: «Unas cuantas letras y una mala prensa era todo mi material.» Però aviat l'èxit sorprèn tothom i els alumnes participen il·lusionadament en

la iniciativa, mentre arriba una nova impremta de França i el treball mecànic se simplifica: «Los escritos espontáneos se multiplican diariamente y los familiares toman parte activa colaborando en la educación. Discuten con sus hijos los trabajos que han de traer a la imprenta, les relatan historias de la vida local que sus antepasados vivieron: las tradiciones, los cantos populares, el trabajo de padres y hermanos, los productos de sus campos [...] todo esto va interesando a los niños.» A través d'aquests textos coneixem la dinàmica que se seguia a l'escola: «Diariamente actúan cuatro niños, alternando todos los de la clase. Una Escuela de veinticuatro alumnos, forma seis equipos que les corresponde componer e imprimir una vez por semana.»

Gràcies a l'existència d'aquests textos accedim a conèixer amb detall l'activitat de l'escola, les aspiracions i neguits del mestre, la vida del poble, les ocupacions familiars, les il·lusions dels infants, les sortides al camp, els banys al riu, etc., perquè la impremta escolar permet convertir en literatura tot allò relacionat amb la vida diària, tal com reflecteix el mateix Simeón Omella: «Ellos se sienten orgullosos porque su realidad se convierte en algo importante, algo que se imprime y se envía a otros lugares para que lo lean los corresponsales. Las familias ven que la escuela es algo cercano, algo a lo que ellas pueden aportar sus propios conocimientos y vivencias sin miedo a quedar como ignorantes o a hacer el ridículo; hay muchos saberes en las gentes sencillas que no aparecen en los libros, pero que están llenos de sabiduría y de sentido común. Y para el maestro, los textos son una fuente inagotable de información sobre el entorno, la familia, los miedos de los niños, sus ilusiones, sus actividades fuera de la escuela, sus conocimientos y su personalidad.»

La segona part del llibre planteja el drama personal de Simeón Omella —un republicà convençut que sempre va romandre al costat dels més febles— i la seva família, que va ser trencada per la Guerra Civil. El mestre —Simeón Omella— es va veure obligat a fugir pocs dies després de produir-se el cop d'estat de Franco. La seva esposa va salvar la pell miraculosament i es va fer càrrec de l'educació dels seus sis fills. Les penúries que es detallen no tenen fi: persecucions, hostilitat, gana, misèria, etc. Mentrestant, la mare marxa a Saragossa i rep des de França alguna carta censurada de Simeón a través de la Creu Roja. Tampoc no obté fins a l'any 1949 permís per marxar a l'estranger per reunir-se amb el seu espòs i reconstruir la família al costat del pare que s'havia instal·lat al país veí. Una vegada més l'exili, amb la seva cara més fosca, passa factura a la vida d'un mestre que la derrota de la República va convertir en un vulgar fugitiu davant del perill d'una amenaça real de mort. Tot i la seva fugida forçada, Simeón Omella va ser objecte d'un expedient de depuració —reproduït en el llibre i que inclou diferents qüestionaris informatius—, que el

condemnà a la separació definitiva del servei en data 10 de novembre de 1937. Les desgràcies, emperò, van prosseguir perquè pocs mesos després de retrobar-se amb la seva esposa a França, a finals de 1950, Simeón Omella va morir sense haver-se pogut reunir amb la totalitat de la seva família, perquè alguns dels fills encara romanien a Espanya. La mare, un cop jubilada, va retornar a Saragossa l'any 1968.

Finalment, la tercera part del llibre insisteix en la importància de la pedagogia de Freinet com una pedagogia moderna i analitza la seva adaptació a Espanya abans de 1939 i després. En aquest sentit, esmenta el *Boletín de Educación*, editat per la inspecció de la província d'Osca, en el qual va participar en alguna ocasió el mestre Simeón Omella. A banda d'altres documents, es reproduïxen un parell d'articles sobre el moviment Freinet abans de 1939 i després, que palesen la importància i actualitat de la seva pedagogia, d'una pedagogia innovadora que va saber captivar un mestre compromès com Simeón Omella i que ara un altre mestre, Sebastián Gertrúdx, ha sabut recordar per tal que l'inevitable pas del temps no n'esborri la memòria històrica.

Conrad VILANOU I TORRANO

GRUP D'ESTUDIS DELS GARROFERS DE MATARÓ (Rafael Mitjans i Teresa Soler); GRUP DE RECERCA FOLKLÒRICA D'OSONA (Jaume Aiats, Ignasi Roviró i Xavier Roviró); MAS GARCIA, Carles. *El flabiolaire Josep Verdaguer i Portet, Roviretes*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Fonoteca de Música Tradicional Catalana, 2003. [Conté un llibre de 144 p. en edició catalana i anglesa, i un CD]

Ningú no s'hauria de sorprendre que s'inclouï una recensió sobre una obra de cultura popular en una revista especialitzada en història de l'educació. Malauradament massa sovint la cultura popular ha estat bandejada dels circuits acadèmics sota la sospita de constituir un gènere menor sense entitat pròpia.² Al marge d'aquests prejudicis totalment gratuïts, s'ha de dir que l'obra que ens ocupa —que inclou un llibre i un CD de més de setanta minuts de duració— mereix la nostra atenció per diferents motius. D'entrada, s'ha de destacar l'acurada qualitat del producte final que s'ha aconseguit gràcies al treball

2. Amb tot, hem de destacar iniciatives com la tercera edició dels Col·loquis de Vic, celebrada els dies 8 i 9 d'octubre de 1998, sobre el tema genèric *La cultura*. Justament en aquella ocasió van participar, entre molts d'altres, Jaume Aiats, Ignasi Roviró i Xavier Roviró, membres del Grup de Recerca Folklòrica d'Osona. Les actes del Col·loqui —organitzades al voltant de tres àmbits: mite i cultura, cultura i cultura popular, institucions i cultura— van ser publicades en una edició a cura d'Ignasi Roviró i Josep Montserrat, Barcelona, Universitat de Barcelona, Vicerectorat de Recerca, 1999.

conjunt del Grup d'Estudis dels Garrofers de Mataró, del Grup de Recerca Folklòrica d'Osona i de Carles Mas, que va poder perfeccionar les tècniques de flabiolaire al costat de Josep Verdaguer i Portet (1920-1995). D'altra banda, i des de la perspectiva de la història de l'educació, tampoc no es pot perdre de vista l'important paper que sempre ha tingut la música en l'educació de la societat, sobretot durant els anys que l'alfabetització era minsa, per no dir in-existent. Músics i corrandistes anaven d'un lloc a un altre portant els seus ritmes i les seves històries, fins al punt que van afaiçonar un imaginari col·lectiu que desgraciadament s'ha perdut en els darrers anys, sobretot quan a partir dels anys seixanta del segle passat es va produir el despoblament de moltes zones rurals de Catalunya. Durant molt temps —sobretot a pagès i, encara més, en zones abruptes com les Guilleries— els músics, igual que els corrandistes, van desenvolupar una gran feina a favor de la sociabilitat d'una gent que vivia disseminada en masies i llogarrets. Els músics eren llogats per tocar en cerimònies i seguicis religiosos, caramelles, entremesos, coreografies d'exhibició i, sobretot, els anomenats *balls del dia*, l'esplai de les parelles en els dies de festa, amb els ritmes i gèneres de moda en cada moment. El flabiolaire (com en altres indrets el violinista o l'acordionista) era algú de la contrada que estava disposat a desplaçar-s'hi, molt sovint a peu, per tal de guanyar un bon jornal exercint el seu ofici. Quan a partir de 1925, començà a ser econòmicament inviable la cobla de flabiolaires, els músics de flabiol continuaren sols. De fet, aprenien mitjançant imitació l'ofici a partir d'altres músics —sovint els pares— que els introduïen en aquest món. A més, el de flabiolaire ha estat un ofici de tipus artesà, de transmissió exclusivament oral, que s'aprenia amb un mestre i s'exercia per guanyar-se la vida. Amb el transcurs del temps, van arraconar la cornamusa, poc versàtil per al repertori del dia, i substituïren el tamborí pel bombo, a la recerca d'una percussió més moderna.

D'aquí la importància de la història de Josep Verdaguer i Portet —en *Roviretes*—, un dels darrers flabiolaires de casa nostra. Havia nascut al mas de les Roviretes de Savassona (municipi de Tavèrnoles) el 19 de novembre de 1920. Des de ben jove va començar a treballar a bosc com el seu pare i anava a estudi els vespres. Va aprendre del seu pare i d'un altre flabiolaire —en Ventura Gili, de Viladrau—, que el van animar a continuar. Així amb només quinze anys (1935) va actuar en solitari a la Mare de Déu del Coll (Osor) i aquí es va iniciar la roda: en una festa el llogaven per a una altra, sempre fent tractes directes i orals. Després del parèntesi de la Guerra i del llarg servei militar (1937-1945), va reprendre l'ofici, tot i que a partir de 1960 va deixar-lo perquè les coses havien canviat amb la irrupció del cotxe i dels conjunts musicals, encara que mai es

va desfer de l'instrument, un flabiol que el seu pare li va regalar quan només tenia vuit anys. Va tornar a tocar-lo a partir de 1982 a prec dels organitzadors de trobades de músiques tradicionals, i així va contribuir que els joves aprenguessin el seu repertori i les seves tècniques.

Certament que una obra com la tenim a les mans s'ha d'escoltar, perquè inclou un seguit de composicions musicals —trenta-dues en total—, que el mateix Roviretes va enregistrar l'any 1993 al Teatre Atlàntida de Vic. L'estudi que l'acompanya no és gens neutral, sinó fet amb l'admiració apassionada dels seus amics i deixebles. A la vegada es tracta d'un estudi rigorós, molt tècnic segons com, que té en compte els aspectes personals i la implicació emotiva de l'interpret amb el seu instrument. En definitiva, un flabiol que té la seva història i que a les mans d'en Roviretes es transformava en quelcom més que un mer instrument melòdic. Ben mirat, una part de la història del nostre país —sobretot de la Catalunya interior, de la Catalunya de pagès— es pot resseguir llegint aquest llibre i escolant aquest CD, que ens fa reviure un món que el pas del temps ha engolit desgraciadament per sempre més.

Conrad VILANOU I TORRANO

La renovació pedagògica: Comunicacions de les XVI Jornades d'Història de l'Educació dels Països Catalans. Girona: CCG Edicions, 2003.

Durant els dies 12, 13 i 14 de novembre de 2003 se celebraren a Figueres (Girona) les XVI Jornades d'Història de l'Educació dels Països Catalans, amb l'objectiu d'analitzar una temàtica que tradicionalment ha despertat l'interès tant dels historiadors de l'educació com dels educadors en actiu: la renovació pedagògica. Un tema apassionant, normalment lligat a l'escola com a institució educativa, però aquest cop tractat també des d'altres perspectives no escolars.

La present publicació és el resultat de bona part de les aportacions fetes en aquesta edició de les Jornades —no s'hi recullen les intervencions realitzades a les taules rodones—, i que es concreten en un total de trenta-set comunicacions presentades al voltant de cinc grans temàtiques: 1) experiències i mestres renovadors del segle xx: del passat al present; 2) renovació pedagògica i educació no formal; 3) experiències renovadores de l'època democràtica; 4) escola i educació a Figueres i a l'Alt Empordà, i 5) els infants i el joc. Ferran Rahola, Jeroni Estrany, els germans Bargés Barba, Antoni Juan Alemany, Federico Doreste Betancor, Xosé Ramon Fernández-Oxea, Baltasar Champur, Fèlix Martí

Alpera, Joan de Déu Ribera Villaró, Joan Roure-Parella, Antoni Vallet Gaudelí, Dolors Ferré Magrinyà, Teresina Martorell i Dolors Piera Llobera són alguns dels protagonistes de la renovació pedagògica esdevinguda entre finals del segle XIX i primer terç del XX, sobre els quals s'han aportat noves informacions i reflexions arran de la celebració d'aquestes jornades, que es recullen en aquesta publicació. A l'estudi d'aquests educadors, s'hi afegixen algunes experiències que completen la visió de la renovació pedagògica com a moviment, com les viscudes a la Normal de Tarragona o les pràctiques freinetistes a Mallorca.

El fet d'incloure un bloc temàtic dedicat a la renovació pedagògica fora de l'escola ens permet disposar d'algunes aportacions que s'endinsen en el diversificat —i encara poc estudiat en comparació amb l'escolar— món de l'educació no formal. La renovació pedagògica en els grups d'esplai i el moviment escolta a partir de finals de la dècada de 1960, l'associacionisme com a nou agent educatiu, les experiències de formació per al treball, d'educació social, o el misatge renovador a través dels llibres de lectura, són algunes de les temàtiques que analitzen les comunicacions d'aquest apartat.

Més tímidament es tractaren els apartats referits a les experiències renovadores a l'època democràtica, i la infància i el joc. Tot i així, queda constància en aquestes actes de la vigència i actualitat de mètodes com el Montessori, Freinet o Decroly, així com d'experiències actuals de renovació pedagògica a València —l'Escola d'Almoines, el col·lectiu de mestres de la Costera—, i a Eivissa —l'Aliança Francesa. Quant al joc, a més d'una visió històrica sobre la importància del joc en diferents èpoques i espais —a la pintura holandesa del segle XVII, a les memòries escolars de principis del XX—, algunes comunicacions ens apropen a l'actualitat del joc —a través de mètodes d'educació infantil com el d'Emmi Pikler—, i als diferents agents implicats en el món dels jocs i les joguines d'avui dia. Finalment, en aquestes actes trobem també algunes aportacions més concretes sobre escola i educació a Figueres i a l'Alt Empordà.

La presentació de totes aquestes aportacions, realitzada durant les Jornades per diversos relators segons el bloc temàtic, foren encapçalades i clausurades per dues conferències prou interessants, que també es recullen en aquesta publicació, i que miren més enllà de les nostres fronteres. La conferència inaugural, a càrrec de Joan Pere Le Bihan, director de les escoles La Bressola, es titula «El creixement de les escoles catalanes a Catalunya Nord», i ens apropa a la realitat actual de l'ensenyança catalana a l'estat francès, amb totes les problemàtiques i dificultats que ha tingut històricament —i que té encara avui dia— derivades del centralisme i el reconeixement oficial del francès com a única llengua de l'Estat. Amb el títol «Quina Europa? Quina història? Quina "Universitat"», Jürgen Helmchen, professor de ciències de l'educa-

ció de la Universitat de Münster (Alemanya), va clausurar les jornades posant sobre la taula un tema de primeríssima actualitat: el procés de convergència europea pel que fa a educació superior. Helmchen denuncia els perills que aquest procés «d'harmonització» i internacionalització dels sistemes educatius superiors dels països europeus es dugui a terme prescindint d'una necessària perspectiva històrica que permeti tenir en compte les especificitats que històricament han influït en el desenvolupament diversificat dels diferents sistemes educatius existents a Europa. En definitiva, reclama la necessitat de preveure la formació dels sistemes educatius «nacionals» com a única via vàlida per arribar a l'objectiu «d'internacionalització» que encapçala el futur Espai Europeu d'Educació Superior.

En conclusió, podem dir que aquestes actes, a més de complir la seva funció de recollir i donar a conèixer les aportacions realitzades durant les XVI Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans, constitueixen una nova i valuosa aportació a la nostra història de l'educació, ja que obren pas a noves informacions i interessos no tan sols dels historiadors de l'educació, sinó també del col·lectiu de professionals relacionats amb el món educatiu.

Francesca COMAS RUBÍ

La memòria del passat: quan els pares tenien la teva edat (1965-1977). Tarragona: Arxiu Històric de Tarragona. Camp d'Aprenentatge de la Ciutat de Tarragona, 2003. (Materials Didàctics de l'Arxiu Històric de Tarragona; 2)

Tenim a les mans el número 2 d'uns materials didàctics que l'Arxiu Històric de Tarragona amb distintes entitats està publicant com a eina pedagògica per diferents àmbits de l'ensenyament. El primer fou una *Guia didàctica per a la història de l'ensenyament a Tarragona*, dirigida als alumnes d'història de l'educació de la universitat. Aquest material s'emmarca dins d'un projecte de col·laboració entre l'Arxiu Històric de Tarragona i el Camp d'Aprenentatge de la Ciutat de Tarragona, servei educatiu del Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya. Es pretén donar a conèixer a alumnes de segon cicle d'educació secundària obligatòria i alumnes de batxillerat com era la vida dels seus pares quan tenien la seva edat perquè puguin comparar-la amb la seva.

El material consta d'una introducció històrica que abraça, més o menys, el període de 1965 fins a 1977, amb una sèrie d'apartats que van des del context històric, a la ciutat i els barris, la industrialització i el turisme. Segueix un apartat sobre la societat canviant, l'entrada dels nous electrodomèstics que

s'integraran progressivament al mobiliari de les cases, nous espais de socialització per als joves, l'augment de persones escolaritzades i el turisme, que no fou solament una font d'ingressos i una activitat econòmica que generava ocupació, sinó que també fou un corrent sense aturador pel qual entraven nous costums i altres maneres de viure; tot amb una sèrie de dades força interessants que els proporciona bastant informació per obrir diàleg amb els seus pares.

A partir d'aquí, el material didàctic aborda el mètode de recerca, la interpretació de les dades i les conclusions. L'alumne seguirà els passos per submergir-se en un món familiar i llunyà alhora: la història que varen haver de viure els seus pares quan eren com ells. Val a dir que aquest material és una eina imprescindible per començar a preparar els alumnes en el camp de la recerca històrica, història oral, història de vida. Es tracta, doncs, d'una eina que es pot traslladar a l'àmbit universitari per als alumnes de primer d'història de l'educació. La història de família és una manera agradable, interessant i fascinant de poder fer recerca històrica i motivar els alumnes de manera suficient per fer atractiva una matèria que per a molts és història passada. Fer entendre als alumnes que sense passat no hi hauria present ni futur és un objectiu que els ensenyants i autors d'aquest material s'han proposat, i jo diria que han aconseguit amb escreix.

M. Isabel MIRÓ MONTOLIU

MAYORDOMO PÉREZ, A.; AGULLÓ DÍAZ, M. C. *La renovació pedagògica al País Valencià: L'avantguarda d'un procés històric*. València: Universitat de València, 2004.

Cada vegada amb més freqüència, els historiadors de l'educació s'ocupen d'estudiar els processos de renovació pedagògica. Clarament ho demostra al llarg de 2003, per exemple, l'elecció del tema central per a estudi i reflexió en trobades de caràcter científic com el V Encontro Ibérico de História da Educação / V Encuentro Ibérico de Historia de la Educación que van organitzar a Castelo Branco en el mes de setembre la Sociedade Portuguesa de Ciências da Educação, Secção de História da Educação, i la Sociedad Española de Historia de la Educación sobre el tema de la renovació pedagògica. O les XVI Jornades d'Història de l'Educació dels Països Catalans a Figueres sobre el mateix tema el mes de novembre. El 2004, la temàtica també se centrarà en els debats de l'International Standing Conference for History of Education, que s'ha de celebrar a Ginebra. A més, en el cas català és, potser, més evident eixa preocupació per

l'estudi històric de la renovació pedagògica en el segle xx, i dóna fe d'això la bibliografia corresponent i considerable recentment apareguda, que ha enriquit notablement el nostre coneixement i comprensió d'eixe procés històric.

En el cas del llibre que ens ocupa, el focus es fixa al País Valencià en les dues dècades finals del segle xix i en el primer terç del segle xx i projecta l'estudi de la renovació pedagògica entorn dels actors, els temps, els marcs, les propostes i els temes que la conformen. De fet, crec que una de les principals virtuts d'este treball està en la voluntat d'emfatitzar el paper central que el mestre té en eixos processos de renovació, sense oblidar per això els inspectors o el professorat de les escoles normals. Així, és de destacar com una aportació central de la investigació de Mayordomo i Agulló, la confecció i recuperació d'una nòmina injustament desconeguda de mestres compromesos amb la renovació. Es pot dir ací també que són tots els que estan, encara que es tire en falta, tal vegada, una referència tan sols mínima a mestres renovadors de la talla de Martí Alpera, membre durant anys de la Federació de Mestres de Llevant, bé que representant per Múrcia, abans de la seua marxa definitiva a Catalunya, o d'Àngel Llorca, que forçosament abandonarà Madrid per a ocupar-se a València de les colònies de xiquets refugiats en els primers moments de la Guerra Civil. El segon gran mèrit del llibre que ressenye, el constituïx l'encertada i àmplia selecció de textos d'alguns d'eixos protagonistes destacats de la renovació pedagògica. Es tracta de més de trenta textos de vint-i-un mestres, professors d'escoles normals i inspectors que cobrixen el període 1882-1936. Els escrits es presenten organitzats entorn de cinc grans i rellevants descriptors que permeten donar compte de les preocupacions i posicions concretes dels renovadors i de qüestions importants del quefer pedagògic en distints moments històrics: «L'escola: concepte, problemes, polítiques», «Una mirada a l'ideari de l'Escola Nova», «Els mestres i la pedagogia», «Qüestions didàctiques» i «El valencià i l'escola». El conjunt dels textos seleccionats ens dóna una idea prou precisa de la complexitat de la renovació pedagògica enfocada des dels diversos aspectes que la configuren i tradüixen en projectes i pràctiques ben diverses. En conjunt, doncs, es tracta d'una obra d'indubtable interès concebuda per a incrementar la nostra comprensió històrica dels moviments i processos de renovació pedagògica d'un període clau de la nostra història de l'educació com, per sobrades raons, és, sobretot, el primer terç del segle xx, plantejada i desenvolupada pels autors, a més, amb un rigor i solvència que no impedisca una lectura agradable del llibre, molt d'agrair. Per desitjar, en tot cas, s'hi troba a faltar, tenint en compte la quantitat de referències a mestres i mestres concrets, un índex onomàstic que haguera resultat molt útil.

Luis Miguel LÁZARO

MIRA, Montserrat. *Emili Mira i López: L'investigador de la personalitat humana*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2004.

En els darrers temps s'ha produït una lenta però inexorable recuperació del nom d'Emili Mira i López (1896-1964), metge i psiquiatra, científic i idealista. Val a dir que fou un dels pioners de la psicopedagogia a casa nostra, atès que va introduir i desenvolupar a l'Estat l'orientació professional, alhora que va fundar el centre La Sageta. Malauradament, el seu nom fou silenciats —i fins i tot difamat— durant gairebé tot el període franquista, quan es va fer córrer una llegenda negra sobre la seva acció durant la Guerra Civil. En els últims anys, emperò, hem assistit a una recuperació i revisió de la seva figura històrica, que ofereix una perspectiva certament polièdrica, en una amplitud d'horitzons que no és dispersió sinó que —globalment considerada— s'adreça vers un únic punt: la recerca del benestar i l'harmonia de l'individu (la seva salut integral, psicofísica), encastada en el medi social.

D'aquí que l'obra del doctor Mira es pugui llegir des de la perspectiva de la psicologia experimental, la psicologia jurídica, la psicologia de guerra, l'orientació professional, la psicotècnica, la psicopedagogia, la psiquiatria, la psicoanàlisi entesa com a mètode d'exploració, doctrina i teràpia, sense oblidar el camp de l'assistència psiquiàtrica. Tant és així que la Diputació de Barcelona —promotora de la publicació que tenim a les mans— ha decidit anomenar els centres assistencials del recinte Torribera, situats a Santa Coloma de Gramenet, amb el nom del doctor Emili Mira i López, que ja havia estat emprat per la mateixa Diputació des del 1983 fins al 2001 per designar l'escola de formació professional per a tècnics auxiliars psiquiàtrics que va estar ubicada al recinte Torribera. Justament per commemorar la denominació dels antics *centres assistencials de Torribera* com a *centres assistencials Doctor Emili Mira i López*, apareix aquest llibre escrit per la seva filla Montserrat, que ha servat ben viu el record i la memòria del seu pare, que va assolir un prestigi internacional sense precedents.

En efecte, es considera que el doctor Mira i López és la figura més destacada de l'àmbit de la psiquiatria, la psicologia i la psicotècnica hispanoamericana del segle xx. N'hi ha prou de dir que l'any 1968 els historiadors Annin, Boring i Watson van publicar els resultats d'un estudi dirigit a identificar els autors més influents en la història mundial de la psicologia durant el període 1600-1967. L'estudi establia una llista de 538 noms, entre els quals només hi havia dos científics espanyols: Santiago Ramón y Cajal i Emili Mira i López. Altrament, s'ha de fer esment que el seu test *psicodiagnòstic miokinètic*, presentat davant la Reial Acadèmia de Medicina de Londres el 1939, ha estat objecte de més de

tres-cents estudis i tesis doctorals i segueix sent aplicat amb èxit a diversos països. Per cert, a la Facultat de Psicologia de la Universitat de Barcelona, el professor Josep Maria Tous encara investiga sobre les possibles innovacions i adaptacions del test *miokinètic*.

Un dels mèrits de l'obra que ens ocupa —escrita, insistim, amb amor filial per la seva filla— és l'intent de presentar l'obra del doctor Mira a manera de síntesi que uneix allò biològic amb allò psicològic, bo i seguint la tradició dels metges filòsofs que plantejaven —com féu Andreu Piquer al segle XVIII, segons ens explicava a les seves classes l'enyorat professor Alexandre Sanvisens—³ la fusió de la tradició hipocràtica amb la socràtica. En aquest cas, Montserrat Mira destaca que el seu pare fou el més convençut defensor de la unitat psicossomàtica i que va propugnar, en una visió encara més àmplia, la concepció psicobiosocial de la persona fins a l'extrem de defensar que «no hi pot haver individu sa en una societat malalta». Tant és així que el vell aforisme encunyat per Juvenal de «mens sana in corpore sano» s'hauria de canviar per «mens sana in societate sana». Partint d'aquesta premissa, Mira considera que la somatoteràpia (teràpia del cos) ha d'actuar fusionada amb la psicoteràpia (teràpia de la ment) en una sola unitat per aconseguir el restabliment de la salut o normalitat biològica «concebuda com el més perfecte equilibri dinàmic que es pot obtenir entre les propietats de l'Ésser i la més gran eficàcia que es pot aconseguir en les seves reaccions». Cap de les dues actituds aïllades és eficaç; l'individu humà requereix sempre un tractament integral i integrador; la medicina requereix una constant i adequada imbricació dels dos recursos, és a dir, de les armes psicològiques i de les bioquímiques i fisicoquímiques. Per això, al final de la seva vida, tot i que sempre havia donat per fet que qualsevol medicina havia de ser psicossomàtica, va propugnar un concepte encara més ampli, el de *medicina integral* o *eubiàtrica* (del grec *eu*, 'bé', i *bios*, 'vida'), la medicina que ensenya a viure bé perquè al món només es pot declarar una sola guerra: la guerra contra la infelicitat i contra la mort.

Molt probablement es poden detectar en aquest plantejament els postulats de la unitat funcional d'August Pi i Sunyer i el principi de l'osmosi de Cannon, que tanta influència van exercir en la Catalunya republicana. Per aquests viarans, Mira va arribar a la conclusió que si la salut deriva d'una harmonia en el funcionament de tots els òrgans, llavors la medicina integral necessita la col·laboració de tothom i, en conseqüència, dels educadors i pedagogs. Així, doncs, Emili Mira va fomentar una visió integral de la medicina certament innovadora en definir el malalt com tot «aquell individu que pateix o fa patir»,

3. A. SANVISENS, *Un médico-filósofo español del siglo XVIII: El doctor Andrés Piquer*, Barcelona, CSIC, 1953.

de manera que l'objectiu de la ciència mèdica no és altre que la supressió del patiment humà ja sigui degut a causes físiques, psíquiques o socials.

Aquesta convicció el va dur a pronunciar-se sobre la necessitat que la classe mèdica s'impliqués en la resolució dels problemes socials, i influí en els òrgans polítics i socials; adoptà una actitud que el va comprometre políticament i socialment. No endebades, Mira fou un dels fundadors l'any 1923 de la Unió Socialista de Catalunya, alhora que sempre es mantingué fidel a la Segona República. Director de l'Institut d'Orientació Professional de la Generalitat de Catalunya, professor del Seminari de Pedagogia de la Universitat de Barcelona, codirector juntament amb Joaquim Xirau de la *Revista de Psicologia i Pedagogia* (1933-1937), va ser durant els anys de la Guerra Civil director de l'Institut d'Adaptació Professional de la Dona i el 1938 va ser nomenat cap dels Serveis Psiquiàtrics de l'Exèrcit de la República Espanyola, amb rang de tinent coronel.

Un altre aspecte positiu d'aquest llibre és l'excel·lent descripció que es fa de la prova del *psicodiagnòstic miokinètic* (PMK o test de Mira). La seva arrel etimològica (la *miopsíquic* fa referència a *mios*, 'múscul', i *psique*, 'ment') ens posa en la pista que aquest test estableix el diagnòstic psíquic a través de les peculiaritats de certs moviments realitzats pel subjecte. D'aquí el nom de la prova: *psicodiagnòstic miokinètic*, és a dir, diagnòstic psicològic per mitjà dels moviments musculars. El seu fonament teòric és allò que es coneix com a *teoria motriu de la consciència*, d'acord amb la qual tota intenció o propòsit de reacció s'acompanya d'una modificació del to postural que tendeix a afavorir els moviments destinats a l'obtenció de l'objectiu i a inhibir els moviments contraris. En realitat, aquest test fou concebut inicialment per fer-lo servir en l'orientació professional, però finalment s'ha convertit —avui encara s'hi treballa— en un test de personalitat. Un dels mèrits d'aquesta prova rau en el fet que Mira buscava un test que no pogués ser objecte de frau o simulació per part de l'individu examinat, de manera que va estructurar una prova d'expressió gràfica (lineogrames, ziga-zagues, escales i cercles, cadenes, lletres, etc.) per tal de captar les seves peculiaritats de temperament i caràcter.

Amb relació a la psicoanàlisi, la seva filla Montserrat comenta que el seu pare —un dels introductors de Freud a casa nostra— va discrepar de la teoria de la libido i de l'escàs paper assignat al jo, així com de la visió pessimista de l'home i la societat. Pel que fa a l'eficàcia del mètode terapèutic, si bé va reconèixer la transcendència i utilitat d'haver anul·lat la censura conscient, va criticar-lo profusament. Però tot això no invalida les aportacions psicoanalítiques ja que a partir de Freud es va capgirar la via convencional aconsellada per la medicina tradicional, que es dirigia del símptoma a la lesió. Gràcies a la psi-

coanàlisi s'havia descobert i proclamat la necessitat de remuntar-se del símptoma al conflicte.

Ens trobem davant d'una obra sintètica i útil, que a més aporta una gran quantitat d'informació complementària en la mesura que inclou una cronologia, llibres publicats per Emili Mira, bibliografia sobre la seva obra, biblioteques amb documents de l'autor i presència de l'obra de Mira a Internet. Tot plegat fa d'aquest llibre una eina valuosa per a l'estudiós de l'educació —sobretot d'aquell que en tingui una visió global i integral—, sense menysprear el valor afegit que representa que estigui escrit per la seva pròpia filla, autèntica i veritable marmessora de la memòria del seu pare.

Conrad VILANOU I TORRANO

MOLINOS TEJADA, M. del C. *Concepto y práctica del currículo en John Dewey*. Pamplona: Eunsa, 2002.

GUICHOT REINA, V. *Democracia, ciudadanía y educación: Una mirada crítica sobre la obra pedagógica de John Dewey*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003.

D'entrada, s'ha de dir que constatem un retorn —a través del neopragmatisme de Richard Rorty— de la filosofia de Dewey i, per extensió, de la seva pedagogia. Enmig d'aquesta revifalla de l'obra deweyana ens arriben aquestes dues obres que són complementàries i que han estat elaborades amb perspectives i metodologies diferents, tot i que defugen del reduccionisme estereotipat que fa del pragmatisme pedagògic una instància menor que —en el millor dels casos— promou l'activisme educatiu sense preocupar-se massa dels fins.⁴ Val a dir que María del Coro Molinos atresora una llarga experiència pel que fa a la pedagogia de Dewey, amb la qual es va familiaritzar a la Universitat de Kansas, durant la dècada dels anys setanta. Aquest fet, juntament amb el seu coneixement de la llengua i de la cultura nord-americana, fa que el seu llibre ens ofereixi una visió de Dewey des de dintre, focalitzada, a més, en un aspecte molt concret com és el del currículum. Es tracta, doncs, d'una monografia especialitzada, gestada al llarg de molts anys d'experiència professional i de reflexió intel·lectual que pretén posar de manifest la coherència del pensament de Dewey. Per la seva part, el llibre de Virginia Guichot ofereix una estructura més generalista amb la voluntat de donar una panoràmica del pensament de

4. A banda de les dues monografies objecte d'aquesta recensió, podem afegir un tercer estudi que també aborda amb caràcter monogràfic la pedagogia de Dewey: A. GÓMEZ MORENO, *Una teoría contemporánea de la educación*, Saragossa, Mira, 2002.

Dewey que s'arrela en la seva filosofia, en la seva antropologia i en la seva ètica. Així, doncs, tenim dues visions de Dewey: una d'interna, l'altra d'externa; la primera bàsicament monogràfica, la segona més general; la primera, un Dewey a la menuda que s'obté d'una lectura atenta dels textos en llengua original, la segona, un Dewey a l'engròs que dona una visió general del seu pensament; la primera només utilitza bibliografia anglosaxona, la segona acudeix a tot tipus de bibliografia secundària i a les traduccions que s'han realitzat. Dues visions, dues tesis, dos llibres, però una mateixa preocupació: anàlisi, actualitat i possibilitats de la pedagogia de Dewey.

Pel que fa a la monografia de María del Coro Molinos s'ha de dir que es tracta d'una reflexió pedagògica que se centra en la qüestió del currículum, que defineix com la selecció de continguts i procediments per a la consecució de l'aprenentatge dins del marc escolar. El seu treball consta de quatre parts, dedicades respectivament a l'estudi de la pràctica del currículum (1896-1904), als principis bàsics que el fonamenten, al desenvolupament de l'estructura curricular (1904-1952) i, finalment, la quarta part es dedica a les implicacions i conclusions. Tot i que no podem donar compte i raó de cadascun dels apartats que configuren les quatre parts d'aquest llibre, destaquem els capítols cinquè i sisè de la tercera part, dedicats a la projecció socioeconòmica i als fins del currículum de Dewey, aspectes que mantenen una implicació directa atès que els fins de l'educació han de respondre a les exigències que deriven del context social.

No obstant això, l'autora insisteix en un tema àmpliament debatut com és el dels fins de la pedagogia de Dewey, que s'han d'afaiçonar sobre la base de l'ideal democràtic, és a dir, d'un ideal que postula l'aspiració constitucional de llibertat, igualtat i solidaritat de tots els ciutadans. En congruència amb això, l'ideal educatiu s'ha d'adaptar a un context socioeconòmic obert i plural que ha de garantir que els individus pensin per si mateixos. Bo i rememorant les fórmules universals kantianes, Dewey consigna l'axioma següent: aprèn a actuar amb els altres i per als altres sense oblidar que hom ha d'aprendre a pensar i a judicar les coses per un mateix. S'entén així que els fins de l'educació per Dewey se situïn a l'interior del procés de l'educació —es tracta de valors instrumentals— i no fora de l'acció educativa: els fins no depenen d'un resultat prèviament establert i que ha de guiar la conducta dels educands. D'aquí que es produeixi a voltes la identificació de fins i mitjans, situació que el mateix Dewey no desmenteix: tot mitjà és un fi provisional fins que l'hem aconseguit; tot fi es converteix en un mitjà per portar més enllà l'activitat tan bon punt s'assoleixi.

Fet i fet, els fins i objectius de l'educació són plantejats des d'una perspectiva circumstancial i experimental, atès que es conformen a manera d'un procés constant de creixement que és contrastat per l'acció. Per la pedagogia de

Dewey —que considera que l'educació és un procés de reconstrucció contínua de l'experiència en el qual el fi o resultat final s'identifica amb el procés, tot i que sembli una contradicció— no hi ha teleologia ni axiologia: els fins de l'educació mai no poden ser configurats d'antuvi, només poden ser validats *a posteriori*. I això és així perquè l'ideal o fi de l'educació s'ha d'abordar d'una manera provisional, i mai en una actitud inflexible per tal de sostroure'ns als perills dels totalitarismes i de les certeses absolutes que són impugnats pel pragmatisme i l'instrumentalisme, filosofies genuïnament americanes que al cap i a la fi no volen que es reproduïxi el drama de la Guerra Civil (1861-1865) nord-americana.

Per la seva banda, Virginia Guichot, a més de definir l'ètica de Dewey com d'empirisme experimental, ho formula de la manera següent: cap fi posseeix el monopoli de valor intrínsec. Tot seguit afegeix les paraules següents: «La mente reflexiva, antes de aceptar un fin propuesto, se preguntará acerca del valor de sus causas y efectos, los cuales variarán según las circunstancias. No hay fines fijos, puesto que hay gran número de condiciones que los conforman: origen, hábitos del sujeto, función que desempeñan en ese momento, etc. Ese relativismo del valor es el que hace del procedimiento, del método, la base más fiable en la resolución de problemas morales» (p. 93). Així, doncs, s'ha de reconceptualitzar la democràcia com a ideal o fi de la tasca pedagògica per tal que respongui satisfactòriament a les exigències d'una reconstrucció social compromesa i democràtica. I això més encara si tenim en compte que els objectius i les aspiracions de l'educació es perfilen en el transcurs de l'experiència. Per consegüent, el currículum —segons la interpretació de María del Coro Molinos— ha d'atendre aquesta exigència perquè l'alumne, que es prepara per a la democràcia, també ha de participar activament en aquest procés que implica una doble projecció, tant en l'àmbit de la formació personal com en el terreny de la reconstrucció social.

A gratcienc, Dewey rebutja la inclusió en el currículum escolar d'una informació excessiva que, a través de programes erudits, puguï ofegar el pensament crític dels alumnes. El que importa de debò és l'experiència de l'infant, l'aprenentatge del qual assoleix una dimensió genètica, funcional, instrumental i social. Al cap i a la fi, els continguts de les matèries —de les ciències i de les humanitats— han de ser dinàmics i adaptables a l'esdevenir de les circumstàncies, alhora que han de servir per humanitzar l'infant, per ajudar-lo a aconseguir la seva majoria d'edat i perquè sigui capaç de contribuir a la reconstrucció de la societat. D'aquí que els fins de l'educació per Dewey —en tant que són instrumentals— han de trobar el seu millor ressò en la seva vocació social. Queda clar, per tant, que en la configuració de l'acció educativa per De-

wey incideixen dos aspectes, a saber, l'enfocament experimental que prové de la ciència i l'aspecte social que considera l'educació com un procés intencional de reconstrucció social.

Si ens centrem en el llibre de Virginia Guichot s'ha de dir que ofereix una lectura de la pedagogia de Dewey inserida en aquests temps postmoderns. L'autora defensa —en una línia propera a la pedagogia crítica— la necessitat d'ensenyar la democràcia perquè ningú neix sent demòcrata. A més, la democràcia com a conquesta de la racionalitat occidental no es troba del tot consolidada ja que sempre s'ha de guanyar i conquerir. D'aquí que l'autora insisteixi —en una línia que va de Rousseau a Dewey— a defensar l'educació com a garantia de la democràcia. Cal remarcar que es tracta d'un estat democràtic que recolza en principis com els d'igualtat, justícia, pau, solidaritat, participació, tolerància i responsabilitat. I tot això sense perdre de vista la realitat d'un món globalitzat i multicultural que s'ha de preparar per a l'exercici d'una nova ciutadania intercultural basada en la participació responsable en els afers públics.

El llibre està dividit en set apartats més un epíleg. En els tres primers apartats aborda, respectivament, els aspectes biogràfics, les bases antropològiques i els fonaments ètics. De les dades biogràfiques, que repassen el seu pas per diverses universitats (Universitat Johns Hopkins, 1882-1884; Michigan, 1884-1894; Chicago, 1894-1904; Colúmbia, 1904-1930) i els seus viatges a l'estranger (al Japó, a la Xina, a l'URSS), destaquem l'intent de Dewey de crear un tercer partit, independent dels republicans i demòcrates, que assumís un ideari socialdemòcrata. Amb relació a la seva antropologia, Guichot presenta l'home com un ésser que, gràcies a la seva flexibilitat i plasticitat no només es forma experimentalment sinó que també intervé en la construcció d'un món permeable, dinàmic i evolutiu amb el qual vivim en constant interconnexió. Si les coses són així es pot considerar que en el pensament de Dewey —sota la influència de Hegel— hi ha dues dimensions evolutives ben definides: una d'ontogenètica que implica la reconstrucció personal al llarg de tota la vida i una altra d'històrica que comporta una reconstrucció social a través de la successió de les diverses generacions.

En efecte, Dewey considera la intel·ligència humana —tret definitori de la llibertat d'acció individual— un instrument de transformació social que sorgeix del desenvolupament orgànic de l'individu que, mercès a la seva canviant plasticitat, determina el curs de la història a partir d'una realitat personal modulable i canviant, en una espècie de relació unitària entre el jo i el món. Certament que aquests dos àmbits no es poden deslligar com si es tractessin de dues esferes separades ja que constitueixen un tot orgànic. Per consegüent, i a banda de la dimensió instrumental dels valors, tot depèn d'aquesta reconstrucció

social, que reclama, a més del primat de l'acció, un sentit democràtic de la vida atesa la irrepetibilitat de les situacions morals que han de donar resposta als problemes socials, fins a l'extrem que es pot considerar que la moral és sempre social. S'entén així que Dewey reclami el retorn als orígens de la democràcia que respongui al tarannà d'aquella societat original de les generacions de pioners, en la qual els valors comunitaris eren prioritaris.

Els quatre capítols restants —del quart al setè— aborden les qüestions estrictament pedagògiques. El quart tracta de les relacions entre l'educació, l'experiència i la reflexió bo i partint de la base que l'educació per a Dewey es pot considerar una reconstrucció contínua de l'experiència, millor encara, d'una experiència experimental que està dirigida per la comprensió de les condicions i les conseqüències que es deriven d'una acció. Des d'aquí l'educació pot ser entesa com l'adquisició de certs hàbits que poden reajustar, a manera d'adaptació activa, l'individu i l'ambient social que l'envolta. Arribats a aquest punt, es pot insistir altra volta en un punt crucial de la pedagogia de Dewey: la consideració del procés educatiu com un continu procés de reorganització, reconstrucció i transformació de l'experiència, procés que a més a més mai fi-neix i que s'ha d'orientar vers la formació d'un pensament reflexiu que es constitueix com a font de llibertat.

Els tres últims capítols —cinquè, sisè i setè— es troben marcats per una mateixa constant: el sentit radicalment democràtic que es desprèn de la pedagogia de Dewey no només analitzada històricament sinó també si es mira des de la perspectiva del futur. Per al pragmatisme —i en conseqüència per a Dewey— la democràcia és molt més que un règim de govern, atès que significa un estil de vida, una manera d'entendre l'existència humana. A grans trets, podem dir que l'opció de la pedagogia de Dewey constitueix una aposta humanista que se singularitza pel cultiu d'un pensament crític, tolerant i reflexiu que va més enllà de la pura erudició llibresca.

Finalment, val a dir que la revifalla actual del pragmatisme no ha d'estranyar si tenim en compte que els Estats Units han assumit el llegat de la Il·lustració europea de manera que l'oceà Atlàntic ha substituït el paper que el Mare Nostrium realitzava en l'època clàssica. Del vell continent els americans van heretar el gust per l'empirisme, la tolerància religiosa i l'esperit democràtic, principis que la burgesia europea va proclamar com a valors universals en la Revolució Francesa. Al seu torn, els nord-americans —des del temps de Franklin— han confegit un filosofia dinàmica, utilitària i instrumental com el pragmatisme, que, després de diverses vicissituds, domina amb força en l'actual panorama intel·lectual. Això establert, no és debades insistir que això succeeix precisament en un moment històric en què sovint es nega la realitat essencial de les idees,

alhora que s'impugnen —tal com van proclamar els mestres de la sospita— les bases epistemològiques de la pedagogia perenne que s'inscriu en la tradició clàssica i cristiana. A l'hora de fer conclusions resulta clar que la modernitat com a projecte pedagògic, polític i social troba en el pragmatisme —amb la fecunda relació entre teoria i pràctica— un inequívoc punt de referència que ens pot sostreure del nihilisme postmodern que sovint plana sobre les nostres consciències. Així, doncs, el retorn al pragmatisme i a la pedagogia Dewey és del tot justificat: la seva dimensió crítica, la seva vocació democràtica, la seva tendència a l'acció i la seva estreta relació amb l'experiència humana el fan ser d'allò més saludable.

Conrad VILANOU I TORRANO

MORET I GUILLAMET, Rosa Maria. *Josep Mallart i Cutó, un precursor de la psicopedagogia*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 2003.

Per espai de quaranta anys, del 1868 al 1908, a Espolla van tenir la sort de gaudir d'un mestre excel·lent, l'escola del qual l'any 1881 va arribar a ser declarada modèlica. Parlem d'Antoni Balmanya i Ros (la Bisbal d'Empordà, 1846 - Espolla, 1915), que ha estat considerat, conjuntament amb d'altres, un dels precursors de la renovació pedagògica a Catalunya i, per aquest motiu, ja ocupa un petit racó dins la nostra història educativa més recent.

Un dels alumnes del mestre Balmanya fou el pedagog Josep Mallart i Cutó (Espolla, 1897 - Madrid, 1989), que va assistir a les seves classes des de l'edat de sis anys fins als deu. Aquesta dada, i moltes d'altres, les sabem gràcies al llibre de Rosa Maria Moret, *Josep Mallart i Cutó, un precursor de la psicopedagogia*, publicat per l'Institut d'Estudis Empordanesos amb motiu de les XVI Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans, celebrades a Figueres del 12 al 14 de novembre de 2003. Rosa Maria Moret és una mestra empordanesa molt interessada per la història de l'educació, interès que ja comença a donar els seus fruits, com és el cas d'un treball sobre la història escolar de Rabós d'Empordà (1857-1975), un altre sobre quatre segles d'ensenyament a Agullana (conjuntament amb el mestre Miquel Mallén) o aquest que ens ocupa avui.

El llibre és un excel·lent treball d'investigació, fet a partir de material cedit per la mateixa família de Mallart, que amplia l'abast del coneixement que es tenia d'aquest personatge, però a la vegada és una molt bona síntesi divulgativa, amb abundància d'il·lustracions que en fan més amena la lectura. El llibre està estructurat en diversos apartats: una situació del municipi i la comarca, naixement i infància, la seva etapa formativa —a Girona, a Barcelona i a Gine-

bra—, el viatge a Berlín i el retorn a Barcelona, l'estada a Madrid, l'esclat de la Guerra Civil i les conseqüències que tingué a la vida de Mallart, la fundació de la Sociedad Española de Psicología, etc.

D'altra banda, en l'apartat d'«Annexos» s'ofereix la llista dels llibres, opuscles i articles publicats per Mallart durant tota la seva vida, la qual cosa pot facilitar els estudis posteriors que vulguin ampliar algun aspecte concret de la seva trajectòria professional. Només una ullada superficial ja ens demostra que fou una persona molt prolífica i, tal com afirma Eduard Puig i Vayreda en la introducció, «l'extensa bibliografia que s'inclou dóna idea de la gran tasca d'estudi i recerca realitzada per Josep Mallart al llarg de la seva vida professional, tasca que va rebre el reconeixement públic d'entitats acadèmiques i organismes professionals prestigiosos tant espanyols com estrangers».

Probablement entre tots els seus títols cal destacar el llibre *L'educació activa*, excel·lent síntesi del seu pensament, que malgrat ser una obra que ja té vuitanta anys, encara continua tenint una frescor i una actualitat envejables. I és precisament d'aquesta obra que he triat unes paraules que serveixin com a colofó i, a la vegada, que facin venir ganes de llegir o rellegir aquest llibre, després d'haver-ho fet amb el de Rosa Maria Moret: «En una escola on les ocupacions dinàmiques abracen una part molt important de l'activitat de l'infant, la sala de classe o aula —element cabdal de l'escola tradicional— passa a tenir una importància secundària. Algun pedagog modern ha dit que el millor banc escolar és aquell on els infants s'asseuen menys; nosaltres podríem afegir-hi que la millor sala de classe és la que els té menys temps *tancats*. I a l'escola activa potser encara seria millor prescindir de la denominació “sala de classe”, per no confondre-la amb la “sala d'embotellar coneixements” que tant ha complagut fins ara l'escola verbalista.»

David PUJOL I FABRELLES

OLIVERA BETRÁN, J. *José Cagigal: El humanismo deportivo: una teoría sobre el hombre*. Màlaga: Instituto Andaluz del Deporte, 2003.

Amb una introducció del professor Antoni Petrus —catedràtic de la Universitat de Barcelona— ens arriba aquesta obra que consta de dos amplis volums, l'origen de la qual rau en una tesi doctoral presentada fa uns anys a l'INEF de Barcelona i que fou dirigida, justament, pel qui fa la presentació de l'obra en qüestió a manera de pròleg. Qui subscriu aquestes línies va tenir l'oportunitat de participar en el tribunal que va judicar aquella tesi, que va assolir en el seu moment la màxima qualificació acadèmica i que, feliçment, a partir d'ara ma-

teix roman a l'abast de tothom. Per tant, hem de congratular-nos que un treball acadèmic d'aquesta vàlua vegi la llum pública i no resti empolegat a les lleixes d'una biblioteca. I això més encara, perquè l'edició que ara ens arriba manté —llevat d'algun petit retoc— l'estructura inicial de la tesi doctoral, de manera que l'obra, en el conjunt d'ambdós volums, supera amb escreix les sis-centes pàgines.

És ben conegut que José María Cagigal —nascut l'any 1928 i mort tràgicament en un accident d'aviació a l'aeroport de Bilbao el 7 de desembre de 1983, en què també va perdre la vida, entre moltes altres persones, Gregorio López Bravo— va contribuir decididament a la renovació de l'educació física i l'esport a l'Estat espanyol. Cagigal va gaudir d'una àmplia formació humanística atès que va ser jesuïta, per la qual cosa va poder estudiar a Europa, on es familiaritzà amb els corrents filosòfics i teològics que sorgien en la cultura germànica de postguerra. Amb aquest bagatge intel·lectual —una sòlida formació humanística i un coneixement directe de la realitat esportiva europea i, sobretot, dels centres d'ensenyament superior de l'esport— va procedir a racionalitzar l'activitat física. Així, doncs, es va enfrontar als elements falangistes que controlaven l'aparell esportiu de l'Estat des del primer moment del franquisme i que —ben mirat— després de l'arribada dels tecnòcrates al poder durant la dècada dels seixanta era una de les poques competències que encara controlaven absolutament i total.

De fet, durant la seva etapa jesuítica —Cagigal va abandonar l'orde de sant Ignasi l'any 1961— ja havia publicat el llibre *Hombres y deporte* (1957), que va marcar per sempre més la seva orientació intel·lectual i professional, que dedicaria al món de l'educació física i de l'esport. En realitat, Cagigal —probablement només Conrado Durantez es pugui comparar amb ell pel que fa a la difusió de l'olimpisme— és l'autor espanyol més important en el camp de l'educació física i l'esport, tal com palesa la seva producció bibliogràfica: *Deporte, pedagogía y humanismo* (1966), *Deporte, pulso de nuestro tiempo* (1972), *El deporte en la sociedad actual* (1975), *Deporte y agresión* (1976, 1990), *Cultura intelectual y cultura física* (1979), *Deporte, espectáculo y acción* (1981) y *¡Oh deporte!: Anatomía de un gigante* (1981). No hi ha dubte que en el seu pensament el moviment olímpic constitueix un eix transversal que s'afaiçona com l'acció pedagògica que vol transmetre els valors de l'olimpisme: el mitjà és l'esport, l'escenari els Jocs Olímpics i l'home integral —que agombola cultura física i cultura intel·lectual— el receptor final de tot aquest procés.

La creació de l'Institut Nacional d'Educació Física de Madrid —previst en la Llei d'educació física de 1961, promoguda per Elola-Olaso, primera llei franquista que no es va poder aprovar per unanimitat a les Corts de Madrid— ja preveia

l'establiment d'un institut superior per a l'estudi i tractament universitari de les ciències de l'esport. Però les reticències dels sectors més recalcitrants del Movimiento Nacional, van fer que s'hagués d'esperar cinc anys —fins al 1966— perquè obrís les portes l'INEF de Madrid, i encara uns anys més —a les acaballes del franquisme— perquè obrís el de Barcelona a Esplugues de Llobregat. Compilat i debatut, Cagigal va ser el director de l'INEF de Madrid entre 1966 i 1977, càrrec que va abandonar no sense tensions en el temps de la transició democràtica, situació que queda ben reflectida en el llibre que ens ocupa i que mostra un aspecte més de les dificultats que va comportar l'establiment de la democràcia a l'Estat espanyol.

Tal com hem assenyalat, l'obra es presenta en dos volums, el primer dels quals ofereix, al seu torn, dues parts ben diferenciades. La primera aborda un assaig biogràfic i una aproximació a la personalitat de Cagigal, mentre que la segona part —que s'estén entre els dos volums— ens ofereix un retrat intel·lectual en què es posa especial èmfasi a subratllar el seu paper en els circuits polítics i professionals de l'educació física i de l'esport. Pel que fa al segon volum, comença amb un assaig bibliogràfic de la seva obra (darrers aspectes de la segona part), per analitzar tot seguit les fonts del seu ampli pensament, que abraça aspectes com ara: psicologia, filosofia, teologia, sociologia i antropologia. Així mateix, aquest segon volum preveu una tercera part en què s'aprofundeix en el seu ideari pel que fa a l'esport i a l'educació. Finalment, s'inclouen unes conclusions que abracen les distintes contribucions de Cagigal als diferents camps del saber, per bé que —a manera de postil·la final— encara s'hi afegeix un epíleg. A grans trets, i per damunt de qualsevulla altra consideració, es pot dir que Cagigal fou un veritable pedagog de l'esport que va bastir una filosofia esportiva sobre la doble base de l'humanisme i de l'olimpisme, això és, una filosofia que destaca els valors de l'home, que són vivificats al seu torn, per l'ideari olímpic restaurat per Coubertin.

Es fa impossible en una recensió poder donar compte i raó de tots i cadascun dels aspectes d'una obra com la que tenim a les mans. No obstant això, ens referirem a un punt concret ja tractat en el llibre que ens ocupa, però que al nostre parer convé destacar d'una manera rellevant. Ens referim concretament al paper de l'Església catòlica amb relació a la cultura física en general i, més concretament, en allò relatiu a l'educació física i a l'esport. D'entrada s'ha de dir que és coneguda la reticència del catolicisme durant el segle XIX al fenomen de l'esport, actitud que contrasta amb els plantejaments del protestantisme, que des del primer moment va utilitzar-lo com a recurs per a l'evangelització de la societat. Fet i fet, l'interès de l'Església catòlica per l'esport es va iniciar de manera incipient després de la Primera Guerra Mundial amb

el papat de Pius XI (1922-1939), per bé que van ser Pius XII (1939-1958) i, sobretot, Joan XXIII (1958-1963) els pontífexs que es van declarar obertament partidaris de l'esport. Justament quan els Jocs Olímpics tenien lloc a Roma (1960), l'intel·lectual catòlic francès François Mauriac va aprofitar l'avinentesa d'aquell certamen per definir —des de les pàgines de *L'Express*— el segle xx com el segle de l'esport. Altrament, la teologia que havia d'insuflar un nou esperit a l'Església a través del Concili Vaticà II (1962-1965) va ser receptiva a les aportacions dels germans Rahner. Amb independència de Karl Rahner —les lliçons del qual va seguir Cagigal—, cal destacar el nom del seu germà Hug Rahner, que en la seva obra *Der Spielende Mensch* —l'any 1952 n'apareixia la cinquena edició— insistia en la dimensió lúdica de la vida humana (en el deixant de Johan Huizinga) i, fins i tot, teològica (en la línia de Romano Guardini), de manera que la litúrgia va assolir una dimensió festiva que va apropar les activitats lúdiques i esportives a l'esfera d'allò sagrat i, per tant, van acabar sent acceptades per l'Església.

No menys importància posseeixen en l'obra de Cagigal els aspectes relacionats amb l'olimpisme i, més en concret, amb la filosofia olímpica, perquè el punt culminant de l'esport —el més gran espectacle del món— rau en l'ideari olímpic. D'alguna manera, Cagigal va ser un dels màxims defensors durant el franquisme dels valors humanístics de l'olimpisme, cosa que contrastava amb la posició oficial del règim, que s'entestava a mantenir la politització de l'educació física i de la pràctica esportiva. Tot amb tot, Cagigal va ser víctima també de la desfeta del franquisme, perquè al capdavant ell sempre fou afecte al règim que procurà —en una actitud certament possibilista— renovar-lo des del seu interior. En efecte, Cagigal era un franquista que malgrat promoure la modernització del règim, no es va saber adaptar —com feren molts altres que sense massa escrúpols van canviar fàcilment de camisa— a la nova situació generada per la transició i la democràcia. Probablement, si hagués viscut més anys hauria aconseguit encaixar dins la nova situació política, però el cert és que durant els darrers anys de la seva vida —que es van tancar amb una mort tràgica i sobtada— va sentir-se un xic marginat, malgrat el gran prestigi de què gaudia arreu, sobretot a l'estranger. Sigui com sigui, aquest treball que ara comentem pot servir de magnífic homenatge a un home que, més enllà de la seva opció política, va preparar la transició i la modernització de l'educació física a l'Estat espanyol, cosa certament digna d'elogi i reconeixement públic.

Conrad VILANOU I TORRANO

PALACIO LIS, I. *Mujeres ignorantes: madres culpables: Adoctrinamiento y divulgación materno-infantil en la primera mitad del siglo XX*. València: Universitat de València, 2003.

L'interessant llibre de la professora Palacio aborda un tema d'enorme importància per a una història de l'educació entesa —com crec que procedix— d'una manera àmplia en els seus temes de reflexió més enllà de l'estrictament escolar. En especial perquè s'ocupa d'analitzar els discursos i modes d'adoctrinament de les dones a propòsit de la maternitat i la cura de la primera infància al llarg de la primera mitat del segle xx. L'autora planteja la seua investigació des d'«el pla de *privacitat* de la funció materna», en la consideració que «el control de la fecunditat femenina ha sigut el lloc per excel·lència de la dominació d'un sexe sobre un altre» (p. 9). L'anàlisi dels modes concrets en què se manifesta eixa estratègia de poder constituïx la seva principal i més destacada aportació.

Amb el referent central de la mortalitat infantil al començament del segle xx, i l'operació de culpabilització de les dones en eixe problema, s'articulen estratègies diversificades però convergents per a atacar el problema. Iniciatives i discursos que en el llibre que comente s'analitzen i interpreten amb solidesa des d'una perspectiva de gènere per a trobar el seu exacte significat ideològic. Així, la *bona mare* ha de ser preparada en diversos nivells. D'una banda, a través de la tutela higienicosanitària de les relacions maternoinfantils exercida amb paternalisme i científisme per a pautar la maternitat fonamentalment a través del que constituïx tot un subgènere: *els consells a les mares*. Tot això, com ens mostra l'autora, en un context on els postulats higiènics, l'higienisme, és doctrina de primer ordre en els processos de modernització i de control social. D'una altra banda, també a l'escola en tant que les xiquetes són futures mares. *Mares xiquetes*, una cartilla de consells de puericultura del doctor Ciríac Esteban (1927) per a xiquetes de nou a dotze anys és un excel·lent exemple d'eixa estratègia projectada en l'àmbit escolar. L'escola es convertix en l'escenari de preparació de les potencials futures mares a través de dues disciplines que entren en el currículum, la higiene domèstica i la puericultura, sense oblidar l'interès per facilitar l'aprenentatge de la maternitat fins i tot en les escoles d'adultes. Però així mateix en esferes no escolars que servixen eixe paper tutelar i controlador al servici de l'ensinistrament maternal com ara consultoris i gotes de llet, cartilles maternals, l'Escola de Maternologia de Madrid, creada el 1917, o la creació de les escoles maternals pel Reial decret, de 2 de juny de 1922. Tasca que es continua en la II República amb l'Escola Nacional de Puericultura, creada el 1926, a la qual segueixen l'Escola de Puericultura de València, del 1928, per a preparar metges i mestres. En el franquisme es manté així mateix

la tasca però amb un caire derivat de l'especial concepció de la dona i de la família, a través de cursos elementals per a mares, els cursos d'iniciació a la puericultura en què es podien obtenir diplomes acreditatius de *mare exemplar*.

La transversalitat històrica d'eixes estratègies i discursos, més enllà de règims polítics concrets, és oportunament subratllada en este llibre, ben escrit per Irene Palacio i documentat amb rigor. El treball acaba amb una sèrie de suggeridores preguntes, «Qüestions obertes a l'estudi i la reflexió» (p. 242), certament molt adients, atès que, com diu Lévi-Strauss, tenen en els processos d'investigació més importància fins i tot que les respostes que s'oferixen. La seua presentació constitueix clarament la formalització d'una agenda de treball i investigació en un terreny complex però de gran relleu històric que esperem amb molt d'interès veure prompte desenvolupat.

Luis Miguel LÁZARO

PÉREZ-BASTARDAS, A. *Barcelona davant el pressupost extraordinari de Cultura de 1908*. Barcelona: Mediterrània, 2003.

És sabut que la data de 1908 marca una fita en la història de la pedagogia catalana, si tenim en compte que durant aquell any es va assistir a la redacció, aprovació i suspensió del pressupost de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona. En veritat no es tracta d'un tema desconegut ja que el mateix consistori barceloní es va encarregar de reproduir una bona part de la documentació de tot aquest procés en el magnífic llibre *Les construccions escolars de Barcelona* (1922), que va ser editat a càrrec de les arques municipals per donar compte i raó dels projectes pedagògics assumits pel Govern municipal de la ciutat. D'altra banda, disposem del clàssic llibre de Joaquim Camps i Arboix (*El pressupost de cultura de 1908: problema d'actualitat*, 1974) que durant anys ha servit per apropar-nos a conèixer l'enrenou que va acompanyar l'elaboració i discussió pública d'aquell pressupost. Tanmateix, el tema no estava del tot exhaurit perquè encara quedava documentació inèdita que ha estat exhumada en aquesta ocasió. D'aquí l'oportunitat d'aquest llibre que, a més de recollir en el seu apèndix alguns dels documents ja coneguts, aporta nova llum sobre la polèmica ciutadana que es va generar durant aquells mesos que precediren la Setmana Tràgica de 1909.

Altrament, un dels elements més significatius de la presència de la Institución Libre de Enseñanza a Catalunya es dona en la figura d'Hermenegildo Giner de los Ríos, que va ocupar la Càtedra de Psicologia durant un llarg període a l'Institut de Segon Ensenyament de Barcelona (1898-1918). La seva vin-

culació amb les forces republicanes lerrouxistes fa que bona part de la política catalana —i sobretot, barcelonina— dels primers anys del segle xx no pugui explicar-se sense la seva persona, que a més va ocupar una regidoria de la ciutat. I val a dir que Hermenegildo va ser potser l'inspirador més significat d'aquell pressupost de cultura, ja que la nova planificació educativa de la ciutat havia de realitzar-se a l'ombra de la moderna metodologia pedagògica emana da de l'incipient moviment de l'Escola Nova amb exprés esment de l'exemple institucionista. En realitat, les bases del pressupost preveien la constitució d'una Institució de Cultura Popular, que havia de tenir a càrrec seu l'organització «i govern de quatre escoles graduades d'ensenyament primari, de quatre biblioteques populars que s'instal·laran en els mateixos edificis de les escoles, i de les obres circum-escolars i post-escolars, tals com conferències, cantines, camps de joc, excursions i colònies escolars, que puguin contribuir al desenvolupament físic i espiritual dels alumnes, o al foment de la cultura popular en la seva ràdio d'acció pedagògica».

No obstant això, la presència d'Hermentegildo Giner en aquest debat es difumina des del moment que va dimitir pel seu enfrontament amb els republicans catalanistes que, a pesar que el consideraven un intel·lectual de gran vàlua, discrepaven d'ell per la seva actitud anticatalana, posició difícil de sostenir en aquells moments de predomini de la Solidaritat Catalana, moviment unitari catalanista forjat l'any 1906. De fet, la seva aparició va generar una divisió del republicanisme català entre els partidaris de la Solidaritat i aquells altres que sota la direcció de Lerroux es mostraven clarament antisolidaris. Ara bé, la presència d'intel·lectuals institucionistes en l'elaboració i defensa del pressupost de cultura de 1908 no es limita a Hermentegildo Giner sinó que també tenim Luis de Zulueta, nascut a Barcelona, que si bé es va traslladar a Madrid l'any 1907 va mantenir sempre unes bones relacions amb els seus amics catalans.

Hermentegildo Giner de los Ríos i Luis de Zulueta formaven part de la Comissió creada el 1907 i que havia de proposar un projecte de cultura que, sobre els principis de la moderna pedagogia, havia de defensar una nova educació pública basada en la utilització de la llengua materna, l'ensenyament neutre i la coeducació. Justament, i en relació amb el punt de la coeducació, la memòria que formava part del projecte cita la Institución Libre de Enseñanza, que a Madrid «ha establert la coeducació des de fa molts anys, sense que, quant a la pràctica d'aquest sistema, se li hagi pogut fer mai el menor retret». Es tracta, doncs, d'una opció que a més de sintonitzar amb l'esperit institucionista recordava la tradició pedagògica de la III República Francesa, de la qual els promotors del pressupost se separaven perquè no acceptaven el jacobinis-

me centralista. Al seu torn, el pressupost assumia alguns aspectes de les escoles laiques i racionalistes establertes a Catalunya des de finals del segle XIX i que havien trobat un model a seguir a l'Escola Moderna de Ferrer i Guàrdia, que —recordem— va ser afusellat l'octubre de 1909 acusat de ser l'instigador de la Setmana Tràgica de Barcelona.

És clar que les coses no van ser fàcils per a aquell pressupost de cultura, que, després de ser aprovat el 10 d'abril de 1908 pel municipi barceloní, va ser retirat davant les pressions que es van exercir. En realitat, es tractava d'un pressupost extraordinari fruit d'una renegociació del deute municipal en millors condicions creditícies, la qual cosa va permetre disposar d'una elevada suma econòmica (al voltant de trenta milions de pessetes el 1906) que d'una altra manera hagués estat impossible habilitar. La conjunció entre republicans i regionalistes que dirigia democràticament l'Ajuntament barceloní desitjava posar fi al dèficit escolar de la ciutat, sobre la base d'una política municipal que segons definició d'Albert Bastardas es distingia per un lema clar i contundent: «Higiene i cultura». Poc després d'arribar al poder municipal, els republicans van proposar la construcció de vint-i-cinc escoles per a ambdós sexes. Una mica abans, el 2 de novembre de 1905, Hermenegildo Giner de los Ríos, Albert Bastardas i Guillermo López havien proposat la construcció d'un edifici per a escola de cecs i sord-muts. A més, les iniciatives en el camp escolar s'havien de completar amb una sèrie d'obres urbanístiques —l'obertura de la Via Laietana, per esponjar els barris del centre de la ciutat— a fi que Barcelona adquirís la condició de ciutat moderna i cosmopolita, vella aspiració des dels temps de l'Exposició Universal de 1888.

Es partia del supòsit que Catalunya era una empresa cultural, de manera que precisava de reformes urgents en el camp pedagògic i urbanístic. D'algun manera, aquesta proposta cultural (una espècie de *Kulturkampf* republicà i catalanista) sorgia de la combinació del republicanisme polític que procedia del federalisme de la Primera República (1873) i dels vents culturals del modernisme de final de segle que desitjava un progrés social i urbà que donés a la ciutat de Barcelona l'estatus d'una veritable capital europea. Des d'aquesta perspectiva, el pressupost extraordinari de cultura obeeix a una política cultural de l'esquerra catalanista i republicana que es movia ideològicament en l'òrbita del modernisme cultural i pedagògicament en el moviment renovador de l'Escola Nova canalitzat no només per diverses iniciatives autòctones (Horaciana, Mont d'Or, etc., sinó també per la tradició institucionista assentada a Madrid. En conseqüència, el pressupost extraordinari de cultura era el resultat d'una mentalitat basada en una política cultural que havia de proporcionar a la ciutat de Barcelona un model d'escola adequat als criteris del modernisme cultural, de

la regeneració política i de les idees de progrés de l'esquerra catalana. És lògic, doncs, que aquesta estratègia respongués al tarannà del modernisme que mantenia una proposta diferenciada dels postulats del catalanisme conservador de la Lliga Regionalista que, sota la direcció de Prat de la Riba, van impulsar intel·lectuals com ara Josep Pijoan i Eugeni d'Ors, ambdós prohoms del Noucentisme.

En aquells moments (1907) va semblar que arribava l'hora per a una esquerra petitburgesa, políticament republicana i catalanista, socialment progressista i culturalment modernista que sintonitzava amb la filosofia institucionista. Amb tot, l'enfrontament era previsible ja que tant des dels sectors intransigents que procedien de l'integrisme carlista com del regionalisme conservador no es veia amb bons ulls una proposta pedagògica que també quedava lluny de les posicions radicals i anarquitzants. Per consegüent, el pressupost extraordinari de cultura significa l'opció del catalanisme republicà que, al costat d'altres grups polítics (republicans lerrouxistes, regionalistes, etc.), va governar l'Ajuntament de Barcelona entre 1905 i 1909. D'alguna manera, l'enteniment que a manera de solidaritat municipal es va donar entre republicans i regionalistes a l'Ajuntament de Barcelona no es va veure correspost en la política catalana dirigida llavors per la Solidaritat Catalana, decantada cap a posicions més conservadores. Dit amb altres paraules: no hi va haver suficient voluntat política per a un projecte elaborat per l'esquerra catalanista i republicana.

La discussió pública del pressupost de cultura —sobretot després que s'aproves al començament de 1908— anticipa i preludeix, desgraciadament, una fenomenologia política i social que va esclatar amb tota la seva violència el 1936. Els dos sectors existents a la ciutat de Barcelona —el liberal progressista i el conservador— es van embardissar en una agra polèmica a pesar que els vots polítics —vint-i-sis regidors a favor i només set en contra— van ser favorables al pressupost. Ara bé, poc després de ser aprovat pel Ple municipal va arribar la discussió —fil per randa— del seu articulat, enmig d'una campanya orquestrada des dels sectors conservadors. La ciutat —com recull Pérez-Bastardas— es va dividir segons els seus criteris polítics, socials i religiosos. Per primer cop, un projecte cultural escindia la societat barcelonina i, per extensió, catalana fent bandera —a favor o en contra— de la tolerància democràtica i social.

Els opositors al projecte van sortir a parlar del paper ocult de la maçoneria en la gestació del pressupost, així com el caràcter laicista de la proposta. Es denigrava la coeducació, que només era acceptada en els primers anys —fins als set— d'escolarització. Els sectors intransigents de l'Església i del regionalisme —per exemple, des de les pàgines de *La Veu de Catalunya*— van denunciar el perill de l'escola neutra i bisexual. També els sectors professionals de

l'ensenyament públic —integrat majoritàriament per mestres procedents de fora de Catalunya— es van sumar a les crítiques censurant l'ús de la llengua catalana. Els mítings i les manifestacions se succeïen sense treva, avivat tot això des de les pàgines de la premsa local (*La Vanguardia*, *El Diario de Barcelona*, *El Correo Catalán*, *El Noticiero Universal*, etc.). Per la seva banda, la premsa republicana i liberal va defensar el pressupost, la qual cosa va provocar una agitació pública considerable, fins al punt que la polèmica va pujar de to i va afectar una pau ciutadana ja per si mateixa molt afeblida.

En realitat, l'aprovació i posterior retirada del pressupost constitueix un autèntic plebiscit social, ja que llevat dels republicans catalanistes que el defensaven en la seva totalitat, altres sectors com els catalanistes conservadors el criticaven perquè mantenia la neutralitat escolar, mentre que els partidaris de Lerroux el combatien perquè consideraven que postergava la llengua castellana. Així doncs, des de les mateixes files del republicanisme lerrouxista —en les quals s'integrava Hermenegildo Giner de los Ríos, acèrrim defensor de la llengua castellana— es qüestionava la bondat del pressupost perquè consideraven que la demanda de l'ensenyament en llengua catalana constituïa un component més de l'estratègia del catalanisme polític de la Lliga Regionalista. Per aquest motiu, el Partit Republicà Radical —després del fracàs del pressupost de 1908— va decidir elaborar unes bases pedagògiques per orientar l'ensenyament de les escoles republicanes, que dona lloc als *Preceptos pedagógicos para el profesorado de las escuelas libres, neutrales o laicas de niños y niñas* (1913) signats pel mateix Hermenegildo Giner.⁵ En aquests preceptes s'insistia en la coeducació, en la conveniència de l'educació integral amb forta presència de l'educació física i en la pràctica de la neutralitat en matèria religiosa, sense esmentar la utilització de la llengua catalana.⁶

Tornant a la història que ens ocupa, cal anotar que un conjunt de dificultats administratives i polítiques van entorpir el possible desenvolupament de les bases del pressupost extraordinari de cultura. Així Domènec Joan Sanllehy, alcalde monàrquic per reial ordre, va decidir suspendre'n el 5 de maig de 1908 la base cinquena, que establia que l'ensenyament seria neutre en matèria religiosa, si bé un dia a la setmana, a la tarda, es dedicaria a ensenyar la religió catòlica als nens que voluntàriament assistissin a l'escola aquell dia. Davant

5. Hi ha una edició posterior, a cura del professor B. Delgado, Barcelona, Olañeta, 1979.

6. Sobre el paper d'aquest personatge en la vida cultural barcelonina, vegeu C. BASTONS, «1898: Hermenegildo Giner de los Ríos (1847-1923), un intel·lectual d'acció», a *1898: Entre la crisi d'identitat i la modernització: Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, 20-24 d'abril de 1998*, vol. 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 379-391.

l'hostilitat de la premsa republicana, contrària a la suspensió d'aquesta base, l'alcalde Sanllehy va sol·licitar per motius de salut uns dies de vacances i va ocupar interinament l'Ajuntament Albert Bastardas i Sampere, republicà solidari i catalanista. Mentrestant es van presentar a l'Ajuntament una sèrie de diputats republicans acompanyats per Luis de Zulueta, per donar suport a l'alcalde interí en el seu intent de tirar endavant el pressupost. Els diputats progressistes van insistir que la reforma urbana de la ciutat havia d'anar acompanyada d'una reforma de la cultura i de l'educació mentre que els sectors conservadors van elevar un seguit de recursos contra el pressupost aprofitant el període legal d'exposició pública.

Sigui com sigui, el cas és que la polèmica entorn del pressupost es va estendre més enllà de Catalunya, ja que si Pablo Iglesias protestava des de l'Ajuntament de Madrid per la suspensió de la base cinquena, Miguel de Unamuno es manifestava contrari a no acceptar l'ensenyament en català. Finalment, el 25 de febrer de 1909 —pocs mesos abans de la Setmana Tràgica— el governador civil de Barcelona, Angel Ossorio y Gallardo va prendre la decisió, de conformitat amb el Govern central, de suspendre l'acord de l'Ajuntament de Barcelona en què s'aprojava el pressupost de cultura. S'argüia que el consistori barceloní cometia excessos legals que afectaven la totalitat del pressupost i superaven l'àmbit de les seves competències, circumstància que en feia inviable l'aplicació.

Per consegüent, el catalanisme modernista i republicà va rebre una forta derrota, més encara si tenim en compte que aquell pressupost era fruit d'una política solidària municipal que va liderar un projecte polític unitari que no va poder quallar. En qualsevol cas, queda clar que els homes de la Institució a Catalunya —Hermenegildo Giner de los Ríos i, sobretot, Luis de Zulueta, que va participar en la preparació i redacció del text del pressupost— van intervenir activament en la seva gestació, que, al cap i a la fi, pretenia ser una magna obra de cultura, que va resultar inviable per les discòrdies polítiques. Després de la Setmana Tràgica (a la darrereria de juliol de 1909) es va produir l'èxit públic del Noucentisme sota el guiatge de Prat de la Riba, que llavors va cridar al seu costat Eugeni d'Ors, que va substituir Josep Pijoan, que ha havia emprès la seva fugida personal àmpliament comentada en aquestes mateixes pàgines. És, doncs, ben comprensible que sota l'acció de la burgesia catalanista la cultura adquirís un nou protagonisme al Principat, encara que aquesta és una altra història que el llibre que ens ocupa només assenyalava a manera de postilla final.

Conrad VILANOU I TORRANO

PRIM, Josep M. *Marcats per l'escola franquista: 41 homes i dones parlen de la seva educació*. Lleida: Pagès, 2004.

Josep Maria Prim Serentill és d'aquells lleidatans que, després de donar la volta al món, ha retornat a casa seva. Durant anys va viure a París, Kiel i Estocolm, on va treballar, estudiar i fer de professor, per tornar a Barcelona —on va tenir un paper destacat a l'Ateneu Barcelonès durant els anys de la transició— i establir-se, en els darrers temps, a Lleida. Amb aquest llibre, l'autor vol retre homenatge al senyor Josep Solans —el mític professor Solans— perquè ha estat el professor més brillant de tots els que ha tingut a Lleida. Fet i fet, el senyor Solans era un mestre particular que com d'altres feia classe, amb entusiasme i dedicació, al seu pis del carrer de la Ciutat de Fraga. Pel seu cantó, diferents persones entrevistades —com ara Eva Peiró i Josep Varela— constaten l'alta categoria humana i pedagògica del senyor Solans.

Ben mirat, la història de l'educació catalana sembla que hagi negligit el que ha passat a la Terra Ferma. A voltes, fa la impressió que les Terres de Ponent romanen lluny de Barcelona i, per tant, les notícies que n'arriben a la capital són més aviat minses i escadusseres. Sigui com sigui, el cert és que l'aparició d'aquest llibre de records elaborat a partir d'un seguit d'entrevistes realitzades per l'autor durant els primers mesos de 2003 tenen —llevat d'una, que tracta del barri del Clot de Barcelona i que correspon a Josep Maria Forné, actual director de l'Institut Màrius Torres— la ciutat de Lleida com a rerefons. La veritat és que la nòmina dels enquestats podria haver estat una altra, però lamentablement moltes de les persones que foren protagonistes d'aquells anys d'escola franquista ja han desaparegut. En aquest sentit, l'autor anota diversos noms absents entre els quals destaca el de Maria Rúbies, ment lúcida i precisa que tantes coses i tan bones va fer per a la pedagogia catalana.

La capital del Segrià era en el fosc temps de postguerra una ciutat petita on tothom es coneixia, sobretot aquells joves —nois i noies— que tenien la sort de poder freqüentar els instituts masculí i femení. De la mateixa manera que Pla va descriure magistralment l'Institut de Girona dels primers anys del segle xx, de la lectura de les entrevistes ara recollides —que ens arriben a través del sedàs de Josep M. Prim— hom es pot apropar a l'Institut de Lleida dels anys quaranta i cinquanta. Eren anys de misèria i d'un asfixiant nacionalcatolicisme representat en la persona del bisbe Aurelio del Pino González, que va ocupar la diòcesi lleidatana durant vint anys (1947-1967), fins que els vents renovadors del Concili Vaticà Segon (1962-1965) van trasbalsar el seu pensament. Segons es llegeix en el llibre, aquest bisbe, en una cerimònia haguda a la catedral nova el 1955, va dir, dirigint-se a Franco, que era el «dit de Déu» («Digitus Dei est hic»).

Aquest llibre té l'origen en un suplement del diari *Segre* que va dirigir la periodista Anna Sàez i Mateu en què es tractava de recordar vivències de l'escola franquista. Josep M. Prim va escriure un article en què explicava, sense tabús ni pudor, els records desublimats de la seva època escolar a Torrefarrera i a l'Institut de Lleida. La seva aportació va ser valorada positivament, i així es va animar a tirar endavant amb aquest nou projecte en què ha reunit el bo i millor —tot i que es tracta d'una selecció que ha tingut cura de reunir més presència de dones— de la societat lleidatana. Fet i fet, aquest llibre —que es pot incloure en la tradició d'aquelles pàgines que recullen les impressions a l'estil de *Quan jo anava a estudi* (Joan Amades, Santiago Rusinyol, la recopilació feta per David Pujol, etc.)— resulta gairebé impossible de comentar en detall atesa la riquesa de matisos i observacions aportats per cadascuna de les persones entrevistades.

Amb tot, sí que és possible descriure alguns dels aspectes més significatius que es desprenen d'una síntesi global de totes aquestes històries personals. En aquest sentit, cal anotar que no tothom guarda un mal record de les escoles religioses de l'època tal com sovint es deriva d'una visió estereotipada de l'educació del primer franquisme. Així Francesc Pané parla favorablement del Col·legi dels Caputxins de les Borges Blanques, Josep Maria Forné valora també els jesuïtes del Clot, Guillem Sàez estima l'actitud humana dels *hermanos* maristes, opinió corroborada per Bertomeu Josep Maria Torres i Flix, parers que contrasten amb el que planteja críticament Damià Mor. Al seu torn, Pilar Arnalot va patir molt al Col·legi de la Sagrada Família encara que reconeix que hi va aprendre moltes coses. Altrament, Marta Alòs censura àcidament les monges dominiques del Pare Coll i de Vallcalent, fins al punt de reconèixer que quan va arribar a l'Institut va descobrir tot un món nou. Millor impressió ser-va Eduard Montiu del Col·legi de la Sagrada Família de Cervera, ja que accepta que potser no totes les monges eren titulades, però que s'ho agafaven amb autèntica professionalitat i vocació pedagògica.

Ara bé, un dels aspectes que sovint es critica de les escoles religioses és el seu elitisme i el tractament diferenciat segons la classe social a la qual pertanyia cada alumne. Així, Mercè Rivadulla va voler deixar quan era alumne de batxillerat el Mater Salvatoris per l'excés de cerimonial, d'uniformes que incloïen fins i tot guants obligatoris, blancs a l'estiu, blaus a l'hivern. Certament que el Mater Salvatoris —que reunia les filles d'alta societat lleidatana— també rep dures crítiques de Rosa Siré, que qualifica d'angoixant el tracte que rebien les internes, sobretot les que provenien de famílies pobres i pageses, que eren objecte d'una doble discriminació, això és, la de les monges i la de les seves pròpies companyes no internes. En el seu relat apareix, fins i tot, la tragèdia

quan una interna de família pagesa es va suïcidar després de ser expulsada injustament de l'escola. Ras i curt: l'ensenyament religiós durant el franquisme aconsegueix una valoració ambivalent, per a uns fou bo i satisfactori, per a altres, dolent i traumàtic.

Un segon aspecte a considerar rau en la bona impressió —sempre parlem en termes generals— que hom té dels seus primers mestres, sobretot de dones —aquelles entranyables *senyorettes*— responsables del magisteri en petites escoles disseminades per totes les comarques lleidatanes. Tanmateix, no succeeix sempre el mateix amb els mestres de primària de les escoles nacionals, on sovint abundaven els mestres que el règim franquista havia habilitat com a agraïment a la seva participació en la Guerra Civil. Aquesta situació —moltes vegades humiliant per a l'alumnat— s'agreujava en el cas d'aquells alumnes que provenien de famílies que havien estat defensores de la legalitat republicana. El relat de Brauli Teixidó i Fo —metge d'Arnau de Vilanova i professor associat de la Universitat de Lleida— així ho palesa quan comenta el seu pas per l'escola pública de Torrefarrera. No menys punyent és el record de l'escriptor Vidal Vidal amb relació a les escoles d'Arbeca. En general, aquests mestres —amb escassa vocació i menys preparació— van aplicar una didàctica rutinària, passiva i autoritària que preveia tot un ampli ventall de càstigs i humiliacions.

Un altre punt a tenir en compte és la favorable opinió que generen les classes particulars i les acadèmies fundades per molts mestres que, atesa la persecució de què van ser objecte, van restar al marge de l'ensenyament oficial. Tot seguit reproduïm el paràgraf següent: «Aquí caldria retre un homenatge a acadèmies, col·legis i professors particulars, que en aquells temps en què l'ensenyament rebia tan poc pressupost com gros era el de la guerra, van fer una tasca tan exemplar com de vegades criticada per autèntics analfabets funcionals. La van fer, la bona feina, a les ciutats com Lleida, però sobretot en pobles en què era impossible cursar estudis mitjans. El buit deixat per l'estúpidesa i per la incultura del règim franquista era omplert, tan bé com sabien, per mestres i llicenciats que, sense cap mena d'ajut de l'Administració, ni de l'Estat ni dels ajuntaments, feien el que podien. El que podien i bastant bé» (p. 45). En aquest sentit, i a banda del mític professor Solans, que participava en el Col·legi Sant Jordi, també cal anotar el senyor Emiliano Pantaleón, que tenia el pis al carrer de Bonaire, Cavallers amunt. A més a més, cal destacar centres com la Mútua Escolar de Cervera, que va suplir durant anys la manca d'un institut a la capital de la Segarra.

Atesa la manca d'estudis universitaris a la Lleida d'aleshores, molts dels entrevistats van passar per l'Escola Normal, de la qual se serva normalment un bon record. El senyor Geli, Maria Rúbies són reconeguts públicament en dife-

rents moments del llibre que ens ocupa. Tampoc no es pot oblidar la tasca supletòria que feien els seminaris en aquells temps, quan les escoles i els instituts no arribaven a tothom. Pep Coll ho recorda en parlar del Seminari de la Seu d'Urgell, on els estudis eren llargs i els pares en pagaven una part, encara que «els peixos grossos ja sabien que molts pares enviaven els seus fills a estudiar al seminari, de la Seu o de qualsevol altre indret, perquè aprenguessin el més millor i després anar-se'n a la vida normal». Potser per això, es procurava que no hi hagués una bona connexió entre els estudis del seminari i els estudis del batxillerat.

S'ha de dir que, com sempre succeeix amb els records que hom té del franquisme, els retrats que apareixen en aquest llibre no són d'allò més negatiu perquè sovintegen les llums i les ombres. Es tracta, doncs, d'un retrat en blanc i negre, de manera que, si bé és cert que les opinions que Josep M. Prim ha recollit traspuen a vegades una atmosfera de tristor i misèria, no és menys veritat que també es detecta una inequívoca voluntat dels entrevistats per tirar endavant, per estudiar i superar les dificultats de cada moment. Probablement el que ha succeït és que l'autor ha fet una tria de persones que, més enllà dels entrebancs i les casuístiques personals, han gaudit d'un merescut èxit professional i social, la qual cosa en molts casos —no en tots— esborra les imatges més negatives d'un passat que comença a restar molt lluny. Sigui el que sigui, aquest llibre —que a través de la mà experta de Josep M. Prim ens posa en contacte amb una sèrie de testimonis sobre l'escola franquista— constitueix una bona pedra de toc per conèixer una part de la història més recent de les comarques lleidatanes.

Conrad VILANOU I TORRANO

RUIZ RODRIGO, C. [coord.]. *Educación social: Viejos usos y nuevos retos*. València: Universitat de València. Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació, 2003.

Un ampli i ric estudi el que ens ofereixen els autors d'aquest llibre, vinculats als estudis de la diplomatura d'educació social a la Universitat de València, en el qual es realitzen una sèrie de reflexions sobre la matèria des d'una triple perspectiva (històrica, política i comparada), que permet a qui s'acoste a la seva lectura, conformar-se una visió de l'estat de la qüestió des d'un enfocament interdisciplinari. El llibre està dividit en dues parts, la primera es dedica a la fonamentació, des de la citada triple dimensió, dels precedents que ens ajuden a situar-nos en la concepció i enteniment dels inicis i el desenvolupament de l'e-

ducació social; així com del marc polític i curricular on se situa, acompanyat d'un repàs al voltant de la seva evolució contemporània al context europeu.

La segona part arplega una sèrie d'estudis sobre alguns aspectes concrets del tema que els ocupa, que conforma un ampli ventall que ens ajuda a apropar-nos a un millor coneixement de totes les pràctiques socioeducatives que s'aglutinen sota aquest camp de treball. Cándido Ruiz s'encarrega d'analitzar l'evolució històrica de les polítiques de protecció al menor a l'Estat espanyol, on conceptes com *abandonament*, *delinqüència* i *treball infantil* són objecte de la seva atenció, temàtiques sobre les quals treballa en els darrers anys junt amb Irene Palacio, i que han donat el seu fruit en diverses publicacions. El capítol següent, molt relacionat amb l'anterior, té com a protagonistes les dones i la necessitat de proporcionar-los una instrucció que repercutisca en la millora de la salut i esperança de vida dels seus fills. La professora Palacio aborda aquestes problemàtiques socials de formació de la funció materna, tenint sempre present el context de protecció social, higienisme i educació amb fins eugenèsics que caracteritzen en context històric de principis del segle xx. L'experiència pràctica ens l'acosta Ricard Català, mitjançant una revisió al voltant de la formació dels animadors socioculturals en el període democràtic, on el primigeni concepte de *aire lliure*, canvia per *temps lliure* i *animació sociocultural*, fins a arribar a la denominada *animació social i/o cultural*.

L'obra prossegueix en el seu afany il·lustratiu al voltant del panorama en què es va gestar i que envolta l'educació social, amb una anàlisi política del context legal i jurídic que determina les intervencions socioeducatives. El professor Ramón López és qui caracteritza aquesta situació, bo i assenyalant els reptes i desafiaments pels quals ha de caminar aquesta disciplina pel segle xxi. Basant-se en conceptes com el de *ciutadania*, *democràcia* o *cultura del benestar*, apunta alguns camins pels quals transcorre el camp de treball d'aquests educadors, que es trobaran condicionats per factors com la globalització o les noves tecnologies. Una altra revisió a les polítiques socioeducatives, però ara des de l'òptica de la realitat del País Valencià, la realitza Javier Bascuñán amb gran exhaustivitat i riquesa, fruit de la seva àmplia experiència en el camp dels educadors especialitzats i l'Administració. Aquest autor fa un recorregut pel procés de construcció del sistema públic de serveis socials valencians, i posa en relleu algunes contradiccions i dificultats a l'hora de la distribució de competències; ofereix finalment una sèrie de perspectives de futur.

Els últims capítols estan enfocats des de la perspectiva global, per dos professors comparativistes amb una gran dedicació a la recerca i estudi d'experiències socials i educatives internacionals. Per una banda, María Jesús Martínez estudia les organitzacions no governamentals de desenvolupament a l'àmbit

espanyol i europeu, respecte al paper que poden tenir en l'educació social. Per l'altra banda, Joan Maria Senent s'ocupa dels nous reptes i necessitats emergents, així com de les fonts de documentació electròniques i recursos a què poder acudir per solucionar aquests nous desafiaments.

Així, doncs, la riquesa i amplitud de perspectives i estudis d'aquest llibre, el fan una eina de treball molt vàlida per a aquells que vulguen endinsar-se amb una mica de profunditat en l'anàlisi històrica i la perspectiva de futur d'aquest emergent, necessari i complex camp educatiu.

Andrés PAYÀ RICO

SANTACANA, C. [ed.]. *La Mancomunitat de Catalunya i la política esportiva*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Consell Català de l'Esport, 2004.

Amb l'aparició d'aquest volum s'enceta la col·lecció «Textos de Cultura i Esport», promoguda per la Secretaria General de l'Esport de la Generalitat de Catalunya, amb la voluntat de recuperar els autors i les entitats que ens poden ajudar a entendre la història de l'esport català, ja sigui en les vessants de la història social, la psicologia, la pedagogia o la bibliografia. Aquest primer volum ha estat a càrrec de Carles Santacana, professor d'història contemporània de la Universitat de Barcelona, i un dels millors especialistes —juntament amb Xavier Pujadas— de la història esportiva catalana. Paga la pena dir que tot i que l'esport va néixer a Anglaterra com una activitat privada, durant molts anys no aparegué a Europa cap mena de política institucional sobre la pràctica esportiva que es vinculés —com feren les avantguardes artístiques— a projectes de modernització. Per desgràcia, foren els governs totalitaris —la Itàlia feixista de Mussolini, i posteriorment, la Unió Soviètica i l'Alemanya de Hitler— els que es van preocupar de dirigir l'esport amb una clara voluntat de manipulació ideològica.

Tot amb tot, a Catalunya la Mancomunitat —malgrat la seva curta durada (1914-1923)— va posar les bases d'una política esportiva que va canalitzar vers l'àmbit de l'educació física i de la pedagogia, tal com confirma el fet que l'any 1921 es creés la Ponència d'Educació Física, que va sobreviure fins a l'any 1923, sota l'empara del Consell de Pedagogia. Malgrat que la Ponència no aparegué fins al 1921, des de la creació del Consell de Pedagogia la temàtica esportiva hi va ser sempre present. La millor mostra d'aquest interès són els articles de Josep Elias Juncosa —col·laborador de *La Veu de Catalunya*, on signava com a *Corredisses*— sobre «Pedagogia esportiva» i «Per què fem esport», que es van publi-

car a la revista *Quaderns d'Estudi*, òrgan del Consell durant els anys 1916 i 1918. Altrament s'han recuperat un seguit d'articles de Josep Antoni Trabal, publicats al *Butlletí dels Mestres* durant els anys 1922 i 1923, quan l'autor era membre de la Ponència d'Educació Física de la Mancomunitat. A través d'aquests articles sobre la necessitat de l'educació física i la gimnàstica educativa, Trabal —que a més de ser metge exercia de periodista a *La Jornada Deportiva*, sense oblidar que havia estat un dels fundadors de la Federació Atlètica Catalana— reclamava la democratització de la pràctica esportiva, és a dir, l'accés de la major part de la població al que per a molts començava a ser només un simple espectacle.

Juntament amb la reedició facsímil d'aquests articles publicats en revistes pedagògiques, s'hi han inclòs una sèrie de documents que recullen la concreció de la primera política esportiva catalana. Seguint l'ordre cronològic, el primer text és el projecte d'organització de les societats gimnàstiques de Catalunya, redactat per Pere Mias, membre de la Joventut Republicana de Lleida. En aquesta proposta d'organització de les Societats Gimnàstiques de Catalunya, que data del mes de maig de 1920, es recomana practicar, entre d'altres, les modalitats següents: la gimnàstica, el futbol, l'esgrima, les curses a peu, els castells dels xiquets de Valls, el tir, el tennis, etc. Seguidament es reproduïxen un seguit de documents —tots provenen de l'Arxiu de la Mancomunitat de Catalunya— que donen compte i raó de les activitats de la Ponència d'Educació Física, creada el 30 de març de 1921. A banda de la regulació de les subvencions i de la concessió de premis a les entitats esportives, destaca la declaració d'intencions realitzada el mes de desembre de 1922 a favor de les pràctiques d'educació física a les escoles. Malauradament, l'experiència de la Mancomunitat fou molt curta i el cop d'Estat de Primo de Rivera el setembre de 1923 va posar fi a totes aquestes iniciatives que demostren que la cultura física constituïa per a aquella generació noucentista un autèntic programa de regeneració pedagògica que va ser assumit per la Segona República. Però aquesta és una altra història que esperem i desitgem que quedi reflectida en aquesta col·lecció «Textos de Cultura i Esport», que ara comença —amb tots els honors— el seu camí.

CONRAD VILANOU I TORRANO

SERRA BUSQUETS, S.; SUREDA GARCIA, B. [coord.]. *Els joves a l'època contemporània: XXI Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2003.

Sembla del tot oportú que en un número d'una revista el tema central de la qual sigui la joventut es doni notícia de l'aparició d'aquest llibre, coordinat

per dos professors que des de la perspectiva de la història de l'educació i de la història contemporània facin recerques i reflexions sobre la joventut del passat i del present. Ben mirat, al llarg de l'època contemporània els joves han assolit un paper propi, un protagonisme que no havia estat conegut en èpoques anteriors. En efecte, després de la descoberta de la infància en el segle XIX, s'ha produït al llarg del segle XX la descoberta de la joventut com una etapa diferenciada amb característiques pròpies i significatives, fins al punt d'assolir un tremp específic: la identitat juvenil.

Queda clar, per tant, que les identitats i consciències juvenils que s'han anat configurant al llarg de l'època contemporània, han influït en les idees estètiques i en llurs manifestacions, en les modes, en les mentalitats econòmiques, en les formes de participació política, en les manifestacions religioses i en moltes altres dimensions de la cultura i de les actuacions socials. Des d'aquesta perspectiva, els historiadors no poden deixar d'interessar-se per la conformació social del concepte de *joventut* i per les manifestacions que aquest sector ha desenvolupat, més encara si tenim en compte que l'estudi històric dels joves constitueix un camp que permet un diàleg privilegiat entre especialistes de diverses històries sectorials i amb altres ciències socials. Aquest fet atorga a la història de la joventut una inequívoca dimensió interdisciplinària i comparada, tal com va quedar reflectit en les XXI Jornades d'Estudis Històrics Locals dedicades al tema *Els joves a l'època contemporània*, que van tenir lloc a la Casa de Cultura de Palma del 27 al 29 de novembre de 2002. A més, i aquest és un altre aspecte que cal considerar, s'apleguen un conjunt de deu ponències —de les quals donarem sintètica notícia— i deu comunicacions, centrades bàsicament en l'estudi dels moviments polítics juvenils (joventuts socialistes i comunistes, principalment).

Ens trobem, doncs, davant d'una obra col·lectiva que incorpora treballs de diferent temàtica i extensió, per bé que tots giren al voltant d'un mateix centre d'interès: la joventut. En primer lloc, Sebastià Serra presenta la ponència «Els estudis i la recerca dels joves i la joventut a l'edat contemporània», en què defensa la necessitat de realitzar estudis interdisciplinaris sobre la joventut des de la perspectiva històrica. Tot seguit, el professor Carles Santacana dibuixa un perfil de «La joventut en una perspectiva històrica», en què després de constatar —a manera de paradoxa— que els estudis sobre la joventut són molt joves, estableix diferents etapes que se succeeixen cronològicament. Així, a uns joves dirigits i manipulats —els que corresponen a la societat de massa, que a Europa occidental podem situar entre les dècades de 1910 i 1920— els segueixen uns altres joves que van reclamar, després de la Segona Guerra Mundial, la seva independència. De fet, la irrupció d'aquesta nova forma de manifestació

de la joventut està vinculada a la generació del 68, que es vincula als moviments estudiantils d'aquell mateix any, amb l'esclat del maig francès a París, les mobilitzacions als Estats Units i la matança a la plaça de les Tres Cultures de Mèxic. El professor Santacana tampoc perd de vista la significació d'aquell 68, per a la nostra joventut, en un moment que la fi de la dictadura obria un horitzó d'esperances a les envistes d'una nova etapa històrica.

Seguidament Pere Fullana ens presenta «Els models de formació de les joventuts catòliques a Mallorca (1870-1945)», segons una periodització en tres etapes consecutives: 1) període del paternalisme adult, amb predomini de la pedagogia del sobrenatural (congregació, patronat, oratori), que correspon a l'època de final del segle XIX (1870-1900); 2) una pedagogia de pietat, estudi i acció durant els primers compassos del segle XX (1900-1920), que es perfila a manera de síntesi del model paternalista i de les aportacions de l'Escola Nova, o el que és el mateix, un sincretisme entre pietat i activisme, entre el format tradicional de catecisme de perseverança i els models de formació activa; 3) la frustració de la pedagogia activa confessional, que es va donar durant els anys compresos entre 1920 i 1945, període agitat amb la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) i l'arribada del franquisme a partir de 1936, i en què es palesen les dificultats per a la consolidació de mètodes inductius.

Tot seguit, Bernat Sureda planteja els aspectes educatius de l'associacionisme juvenil a les Illes Balears, i posa de manifest que la joventut constituïa l'esperança del demà en el segle XIX. A partir d'una acurada anàlisi històrica revisa diversos episodis de la història de la joventut, ço és, la descoberta del jove, la introducció de l'escoltisme al començament del segle XX i la retòrica en l'associacionisme juvenil del franquisme. Es conclou que la utilització amb finalitats educatives, formatives o socialitzadores de l'associacionisme juvenil per part dels adults és un fenomen lligat a la descoberta de la joventut com a col·lectiu social específic, especialment entre aquells grups socials que es poden permetre retardar la seva incorporació al treball i, per tant, al món dels adults. Altrament, la mateixa voluntat de cercar fórmules que atreguin els joves per orientar la seva socialització d'acord amb valors determinats, condueix a donar cada cop més protagonisme, iniciativa i autonomia als mateixos joves.

A continuació, Josep González-Agàpito ens ofereix un retrat de «La joventut noucentista com a construcció cultural» amb el benentès que el Noucentisme és una de les millors expressions del regeneracionisme alçat a Catalunya contra una Espanya en crisi i decadència. Però, també, és una filosofia intervencionista i reformista que basteix un ampli programa polític, cultural i pedagògic que va aconseguir la col·laboració de la intel·lectualitat i dels educadors. Tant és així que el Noucentisme va fer de la joventut el seu paradigma, tal com

ho proclamà D'Ors en una de les seves glosses de l'any 1906: «vull dir, nosaltres, joves de mil nou-cents català». Aquesta exaltació de la joventut es reflecteix en les escultures de Clarà i Rebull i en la pintura d'Aragay, és a dir, en l'estètica noucentista. D'acord amb això, els joves i les organitzacions juvenils havien de tenir un paper cabdal en la construcció de la Catalunya ideal, de la «Catalunya-ciutat» que propugnà l'ideari noucentista.

Més endavant, Pere Soler aborda l'evolució, l'anàlisi i els reptes de les polítiques de joventut, des d'una perspectiva arrelada a la realitat catalana però sense perdre de vista la perspectiva general, de manera que aquesta aportació assoleix una dimensió comparada. Així, el treball se centra en l'evolució de les polítiques de joventut a Catalunya encara que té molt present les tendències de les polítiques de joventut que es donen en el marc de la Unió Europea. Finalment, es plantegen els reptes per a les polítiques de joventut des de l'horitzó de la dimensió pedagògica, que —a banda d'altres trets— haurien de ser bel·ligerants contra la societat del consum, conformista, individualista, passiva i neoliberal.

Molt breu —es tracta només d'una sinopsi— resulta l'aproximació sociològica a la joventut que realitza Antoni Tarabini Castellani, que, després de reconèixer que definir amb precisió la joventut és una missió impossible, detalla els sis entorns que l'afecten: la transició tardana al treball, els condicionats d'una educació permanent, l'estructura volàtil del mercat laboral, el risc d'un ambient social remogut amb presència de conductes disfuncionals, les noves formes culturals i la globalització. Viure en aquesta societat no és fàcil per a ningú i, encara menys, per als joves.

Les dues ponències que segueixen se singularitzen pel seu caràcter històric. Així, Joan Josep Matas Pastor —autor de la tesi doctoral *L'Acció Catòlica a Mallorca durant la Segona República i el primer franquisme (1932-1960)*, defensada l'any 2002— aborda les Joventuts Catòliques a Mallorca durant el primer franquisme —molt especialment de l'Acció Catòlica— tot i que no oblidia els antecedents de l'associacionisme juvenil catòlic mallorquí des de principis del segle xx fins a l'any 1936. En qualsevol cas, la ponència se centra en el període posterior (anys 1936-1960) i confirma que l'Església pretenia formar i educar dirigents des de l'educació informal per tal de poder intervenir en totes les esferes de la societat. També el caràcter estrictament historicista es manté a l'estudi sobre les organitzacions juvenils del règim franquista a Mallorca (1939-1977) de José A. Cañabate, que constitueix un recull de treballs anteriors, tot i que també presenta dades noves, principalment referides als anys seixanta. Al llarg d'aquesta ponència, es passa revista a diverses instàncies juvenils: les Falanges Juvenils de Franco (1942-1960), l'Organització Juvenil Espanyola (creada el 1960), el SEU (1939-1965) i les Joventuts de la Secció Femenina (1942-1977).

També s'analitza la trajectòria de les darreres iniciatives organitzatives del règim franquista en el món de la joventut, aparegudes des de principis dels anys setanta: les assemblees de joves, l'Associació de Joves Treballadors i l'Organització d'Estudiants Universitaris.

Finalment, la darrera ponència —en una línia de treball que connecta amb la de Pere Soler— aborda els canvis en la condició juvenil a partir de la dècada dels vuitanta. Després de tractar la difícil identitat dels joves en un context postmodern de precarietat, l'autor —Joaquim Coll i Amargós— s'endinsa en l'estudi de les polítiques públiques que constitueixen accions afirmatives que, al seu torn, s'inclouen en polítiques globals.

Manifestem públicament que ens congratulem per l'aparició d'aquest llibre, que, gràcies a la vintena de treballs aplegats —per raons d'espai no comentem les comunicacions aplegades que es caracteritzen per una dimensió històrica molt específica—, constitueix una eina imprescindible per a qualsevol persona que vulgui aprofundir en la història més recent de la joventut, sobretot de les Illes Balears.

Conrad VILANOU I TORRANO

STERN, F. *El mundo alemán de Einstein. La promesa de una cultura*. Barcelona: Paidós, 2003.

Des de fa uns anys —poc abans de la seva reunificació l'any 1989, una segona oportunitat per a la cultura germànica— la història contemporània d'Alemanya es troba d'actualitat, fins al punt de poder dir que s'ha desencadenat més d'una controvèrsia historiogràfica. En el seu moment, va circular profusament la tesi d'Ernst Nolte —exposada en un article publicat l'any 1986— segons la qual els crims dels nazis no van ser un fet singular i únic, sinó comparables als realitzats anteriorment per la Unió Soviètica.⁷ De fet, la cosa venia

7. L'article d'Ernst Nolte («Vergangenheit, die nicht vergehen will») es va publicar el 6 de juny de 1986 al *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, de tendència neoconservadora. La resposta d'Habermas («Eine Art Schadensabwicklung») no es va fer esperar, ja que va aparèixer a *Die Zeit* l'11 de juliol d'aquell mateix any. En qualsevol cas, la polèmica al voltant del *Sonderweg* cal emmarcar-la en l'actitud desencadenada per Habermas en refutar les tesis de diferents historiadors (Nolte, Hillgruber, Stürmer), que sostenien que la crítica a la democràcia i al liberalisme a Alemanya no era una invenció dels nazis sinó una herència del conservadorisme alemany, anterior a la Primera Guerra Mundial. Tot plegat va generar l'anomenada *batalla dels historiadors* (*Historikerstreit*), que, a través del llibre de Daniel J. Godhagen, arriba fins a l'actualitat.

d'abans ja que a Alemanya feia uns anys que s'havia encetat el debat del *Sonderweg*, que, posteriorment, s'ha revifat amb l'aparició del llibre de Daniel J. Goldhagen (*Los verdugos voluntarios de Hitler: los alemanes corrientes y el Holocausto*, 1997), que va promoure la idea de la innocència col·lectiva del poble alemany perquè al capdavant tothom es va veure obligat, en unes condicions extremes, a obeir el dictat del *Führer*, terme que si bé durant l'etapa guillermina (1871-1918) no tenia connotacions especials, en els darrers temps de la República de Weimar (1919-1933) va assolir un èmfasi especial en manifestar-se la necessitat d'un *Führertum* que es pot dir que molta gent cobejava.⁸

És obvi que l'etapa del nacionalsocialisme del III Reich (1933-1945), amb l'experiència límit de l'Holocaust, ha generat una prolífica literatura històrica i pedagògica. En efecte, ja durant les dècades dels anys seixanta i setanta els historiadors alemanys es van preocupar pel *Sonderweg* ('camí especial') que ha seguit la història de l'Alemanya contemporània amb el conegut dèficit democràtic d'acord amb l'esquema següent: modernitat científica i tècnica en mans de la burgesia liberal, tradició pangermanista en poder de la noblesa i estaments conservadors que donaven suport a la monarquia guillermista. En conseqüència, en el terreny de la història s'ha imposat una mena de revisionisme historiogràfic al voltant del concepte de *Sonderweg*, això és, del camí especial pel qual ha transcorregut la història de l'Alemanya contemporània, idea que alguns ja van fer circular després de la Primera Guerra Mundial per justificar les causes de la derrota germànica: «Thomas Mann y Erns Troeltsch insistieron en que Alemania había escogido su propio camino, un *Sonderweg*, hacia la libertad, diferente y superior a la libertad occidental, a la que consideraban corrompida por los mecanismos formales y los valores materialistas» (p. 126). S'ha d'afegir que els autors que han promogut aquest revisionisme historiogràfic (a més de Ernst Nolte i Daniel J. Goldhagen, podem citar Andreas Hillgruber i Michael Stürmer) no defensen una lectura neonazi de la història —que certament existeix—, sinó una revisió de posicions historiogràfiques en un sentit neoconservador.

Així, doncs, per a aquests autors la història de l'Alemanya més recent s'ha d'analitzar des d'una perspectiva diferent a la que s'aplica a altres contextos socials i geogràfics a fi d'entendre la dissonància que existeix entre un país que ha estat capdavanter de l'educació, la ciència i la cultura contemporànies

8. Jürgen Habermas va ser convidat a pronunciar el discurs laudatori a favor de l'historiador nord-americà Daniel J. Goldhagen quan va obtenir l'edició de 1997 del Premi a la Democràcia, convocat per la revista *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*. Diversos fragments de la intervenció d'Habermas, que alerta sobre els perills del revisionisme històric, es poden trobar a «La historia forma parte de nosotros», *Humboldt*, núm. 121 (1997), p. 64-67.

però que en canvi no va saber consolidar un règim democràtic. D'alguna manera, aquells que justifiquen l'existència d'aquest *Sonderweg*, d'aquest camí especial, diuen que la modernització d'Alemanya ofereix dues cares ben diferents: una modernització científica, industrial i cultural que contrasta amb el diferiment polític que mantenia l'autoritarisme nacionalista, germanista i militarista de la vella Prússia. Aital situació —aquesta doble via per la qual transiten a diferents velocitats el progrés científic i els valors democràtics— es va fer ben manifesta durant les tensions que van presidir la vida agitada dels anys de la República de Weimar (1919-1933), que va ser incapaç de portar a bon port la promesa de la cultura germànica i, en conseqüència, consolidar un règim polític de base liberal. D'alguna manera, i aquesta és una de les moltes tesis que argüeix Fritz Stern en el seu llibre, la República de Weimar fou assetjada per una onada d'antisemitisme i una actitud antirepublicana que van preparar el terreny per a l'arribada al poder de Hitler el gener de 1933.

No obstant això, i després de la reunificació de l'Alemanya actual, els alemanys tenen una segona oportunitat de fer realitat aquella primera promesa: «A la ciencia alemana y a la nación en su conjunto se les ha ofrecido algo grande e inusual en la historia y en la vida alemana: una segunda oportunidad, una puerta abierta a un nuevo comienzo en una nueva Europa» (p. 46). Amb un plantejament realista i esperançador, Fritz Stern —nascut a Breslau, però que pel seu origen jueu es va veure obligat a emigrar als Estats Units— apunta que el nou panorama de relacions polítiques europees —una Alemanya reunificada immiscida en el nou ordre d'una Europa liberal— pot representar la fi del *Sonderweg*: «La reconstrucción de una Alemania de posguerra también ha sido un éxito. Se ha establecido un orden democrático estable; ha echado raíces una cultura política distinta. La mentalidad misma de los ciudadanos ha cambiado. Se ha enterrado el sueño de un camino especial, de un *Sonderweg*, si es que se le puede llamar así, para Alemania, y se ha superado el sentimiento nacionalista de superioridad alemana. En la Alemania de Bismarck, y de Guillermo II, de la República de Weimar y de Hitler, muchos alemanes estaban orgullosos de no formar parte de Occidente. Esa sensación también ha desaparecido» (p. 308).

Al seu torn, després de la caiguda del mur de Berlín (1989) un grup d'historiadors van menysvalorar la *Shoah*, en forçar les comparacions entre Hitler i Honnecker, entre Auschwitz i la presó de Bautzen, entre la Gestapo i la Stasi. Fins i tot, es va arribar a presentar els dirigents nazis com a víctimes de la «Dämonie der Technik» —els funestes efectes d'aquella tècnica demoníaca derivada d'una mecanització que imposava una existència moderna sense ànima, aspectes que ja van ser tematitzats per Walther Rathenau, aquell jueu alemany que va ser patró de l'AEG, ministre d'Afers Estrangers de la República de Wei-

mar i que morí assassinat l'any 1922, tal com queda reflectit en el llibre que ens ocupa— i no com el resultat d'un procés històric autoritari que combina el sentiment nacionalista i la disciplina militar.

Tot aquest litigi revisionista d'indubtable transcendència per a la història d'Europa viu ara un tercer episodi aparegut poc després de la «Goldhagen-Kontroverse», tema que ocupa el capítol vuitè del llibre que comentem. Encara que en àmbits universitaris no es nega l'existència de l'Holocaust, el cert és que es detecta un moviment per justificar-lo i emmascarar-lo a través d'un oblit o tergiversació de la memòria històrica —cosa que a voltes també succeeix a Espanya— en virtut d'un procés clarament revisionista.⁹ En realitat, en el camp de l'educació sovint s'ha parlat de la pedagogia de la *Shoah*, paraula jueva que fa referència justament al sofriment de l'Holocaust i que s'ha preferit en detriment d'aquest segon concepte. En efecte, malgrat el pes històric de la paraula *Holocaust* (sacrifici en hebreu) la pedagogia utilitza amb preferència el terme de *Shoah* —la pedagogia de la *Shoah* troba en l'obra d'Adorno un punt de referència clar, ja que destaca que el principal objectiu de l'educació és evitar que Auschwitz torni a esdevenir una realitat—,¹⁰ a manera de sinònim de des-

9. Sobre això, vegeu els treballs següents: «Alemania y su memoria histórica», conjunt de cinc articles publicats a manera de tema monogràfic a la revista *Debats*, núm. 21 (setembre 1987), p. 55-82, i el monogràfic de la revista *Afers*, núm. 35 (2000), dedicat a *Alemania: Deu anys sense mur*. Entre l'àmplia sèrie d'articles que tracten aquest tema anotem: J. J. CARRERAS ARES, «La historiografía alemana en el siglo XX: la crisis del historicismo y las nuevas tendencias», *Studium* (Colegio Universitario de Teruel i Universidad de Zaragoza), núm. 2 (1990), p. 93-106; M. LEIBERICH, «Problemas actuales de la historiografía alemana», *Ayer*, núm. 2 (1991), *La historia en el 90*, p. 15-28; W. L. BERNECKER, «La historiografía alemana reciente», *Historia Contemporánea* (Universidad del País Vasco), núm. 7 (1992), p. 31-49; M.-M. COMPÈRE, «Allemagne: un Sonderweg», a *L'Histoire de l'Éducation en Europe: Essai comparatif sur la façon dont elle s'écrit*, París, INRP, 1995, p. 195-197; L. MEES, «La catástrofe alemana y sus historiadores. El fin del régimen nacionalsocialista 50 años después», *Historia Contemporánea* (Universidad del País Vasco), núm. 13-14 (1996), p. 465-484; M. JANUÉ «Hans-Ulrich Wehler: vigència i caducitat del Sonderberg», *L'Avenç*, núm. 202 (1996), p. 68-70; M. LEIBERICH, «L'extermini dels jueus: historiografia i opinió pública a Alemanya», *Recerques*, núm. 38 (1999), p. 5-25; S. FRIEDLÄNDER, «L'Holocaust: memòria, història, metàfora», *L'Espill* (segona època, hivern 1999), revista fundada per Joan Fuster; F. VILANOVA I VILA-ABADAL, «La larga sombra de la culpabilidad alemana: ecos y derivaciones de la Historikerstreit», *Ayer*, núm. 40 (2000), p. 137-167.

10. Th. ADORNO, *Educación para la emancipación*, Madrid, Morata, 1998. El tema d'Auschwitz genera actualment una rica literatura pedagògica entre la qual citem les obres següents: J. C. MÈLICH, *La lliçó d'Auschwitz*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, versió castellana: *La lección de Auschwitz*, Barcelona, Herder, 2004; F. BÀRCENA ORBE, *La Esfinge muda: el aprendizaje del dolor después de Auschwitz*, Barcelona, Anthropos, 2001; J. PLANELLA, «L'anihilació de la corporalitat de l'altre. Reflexions entorn a l'estètica de l'horror a Auschwitz», a *L'altre, un referent de la pedagogia estètica. Seminari Iduna*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2000, p. 105-114.

trucció sistemàtica del poble jueu.¹¹ D'aquí la importància del llibre que tenim a les mans i que —a banda d'altres mèrits— planteja una reflexió ben clara: el segle xx va poder ser el segle d'Alemanya. De fet, és sabut que els nostres intel·lectuals —abans i després de la Gran Guerra de 1914— van anar a estudiar a Alemanya qualsevol disciplina científica, i molt especialment pedagogia. En lloc com a Alemanya es va concitar el progrés de la ciència i de l'educació amb els interessos de la indústria germànica que va generar, des del darrer terç del segle xix, grans empreses (Daimler-Benz, Bosch, AEG, BASF, etc.) que, a la llarga, van contribuir a augmentar el potencial militar germànic.

La Universitat de Berlín, fundada per Humboldt l'any 1810, es va convertir, amb el treball de seminari (pels estudis humanístics) i del laboratori (pels estudis científics), en un model a seguir i a imitar per les altres universitats germàniques. Amb la consolidació d'Alemanya com a gran potència poc després de la seva unificació (1871), i sobretot gràcies als triomfs de Sadowa (1866) i Sedan (1870) davant austríacs i francesos, la monarquia guillermina —Guillem I (1871-1888) i Guillem II (1888-1918)— va desenvolupar una lluita per la cultura (*Kulturkampf*) que, amb el suport de la política de Bismarck, ràpidament va assolir una dimensió científica i tecnològica que es va posar al servei de la indústria i del militarisme. Tant és així que l'aristocràcia va generar una *Bildung* específica, pròpia de la seva classe social, que es basava en només dos punts: la carrera militar i la continuació de la nissaga familiar a través del matrimoni.¹²

En qualsevol cas, i al marge dels cercles de la noblesa imperial, l'antiga *Bildung* neoclàssica, arrelada en la tradició humanística de Goethe i Schiller i que combinava l'aprenentatge clàssic i el cultiu humanístic, va donar pas a

11. C. PLANELLA i C. VILANOU, «Edith Stein i la pedagogia de la Shoah», a *Pedagogia del segle XX en femení*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2000, p. 57-83; C. TORNER, *Shoah: una pedagogia de la memòria*, Barcelona, Proa, 2002.

12. L'antic kàiser Guillem II va morir a Holanda a la primavera de 1941 quan ja feia mesos que havia esclatat la Segona Guerra Mundial. D'una manera un xic paradoxal, Hitler va desmobilitzar els oficials alemanys que provenien de l'aristocràcia per por de fer reviure el desig d'una restauració imperial que entorpirés l'evolució del règim nazista. De fet, aquells joves que provenien de l'antiga tradició aristocràtica només tenien, des de l'època de la República de Weimar, dos objectius clars: casar-se ben aviat i fer carrera militar («Cuando el príncipe Guillermo de Prusia, el hijo mayor del Kronprinz, fue herido de muerte en 1940 durante la campaña en el frente occidental, se obligó a todos los miembros de las antiguas casas dirigentes a retirarse de sus servicios en el frente. Más tarde, la Wehrmacht los dio de baja en el ejército. Estas medidas, que los nazis aplicaron a fin de evitar que aquel tipo de muertes suntuosas provocaran un contragolpe monárquico, resultaron ser contraproducentes: salvaron las vidas de los sectores sociales que el régimen más odiaba», M. VASSILTCHIKOV, *Los diarios de Berlín [1940-1941]*, edició i comentari de G. Vassiltchikov, Barcelona, Acantilado, 2004, p. 146).

una educació cada vegada més científica que seguia les orientacions marcades pel patòleg Rudolf Virchow (1821-1902), que va arribar a afirmar que la ciència s'havia convertit en una religió. Així, la formació del *Bürger* secular alemany —fins llavors basada en la filologia, la filosofia i la teologia— es va fer cada vegada més científica.¹³ Val a dir que el jove Guillem II encarnava les contradiccions del país ja que al mateix temps que estava convençut que governava per dret diví, va fomentar la tecnologia moderna, de manera que el seu lema es pot resumir en tres mots: Déu, pàtria i ciència.

Certament que les crítiques de Nietzsche a l'educació del seu temps cal situar-les en aquest context que exalta el valor de les ciències sobre la base que les afinitats entre la medicina i la química contribuïen decididament al progrés de la humanitat en la seva lluita contra les malalties. Per simple imitació, els fills de les comunitats jueves d'Alemanya van seguir el mateix camí: «En Prusia, donde vivían muchos judíos alemanes y donde eran excluidos de los puestos de gran distinción —por ejemplo, del cuerpo de oficiales y de los altos cargos de la administración pública— eran desproporcionadamente fuertes y tenían mucho éxito en las profesiones liberales, en el derecho, la medicina y la ciencia» (p. 81).

En realitat, aquest procés d'institucionalització de la investigació fou possible a l'Alemanya gràcies a la intercessió de Friedrich Althoff, cap de Departament al Ministeri d'Instrucció prussià entre 1882 i 1907, que va tenir l'ambició de convertir les universitats i els centres d'investigacions en els millors del món. Tant és així que durant el darrer terç del segle XIX la ciència germànica —que a la llarga va atresorar un gran nombre de premis Nobel— va especialitzar-se en el camp de les ciències, particularment en dos àmbits ben concrets. D'una banda, trobem l'esfera de la biomedicina, on es conglutinaven els fisiòlegs, metges, biòlegs i químics en la seva croada contra les malalties i la morbositat infantil. De fet, Ehrlich —un jueu alemany que va signar, juntament amb Planck, el manifest dels noranta-tres savis i erudits, l'octubre de 1914, a favor d'Alemanya— defensava que, atès que tots els processos biològics posseeixen una naturalesa química, calia cercar mètodes terapèutics per immunitzar la societat o guarir les malalties que l'afectaven. Per un altre cantó, i al costat dels que cultivaven la biomedicina, s'ha de destacar la presència dels

13. Tot i aquesta orientació científica de la *Bildung* de l'època guillermina que correspon a la segona edat d'or del geni alemany, s'ha de dir que la major part de científics van demostrar una gran sensibilitat humanística i artística. La música en el cas de Planck i Einstein i la literatura en el cas de Haber així ho confirmen: la *Bildung* científica no comportava —en aquells moments anteriors a la Primera Guerra Mundial— l'oblit de la dimensió humanística, ans al contrari, ja que es volia defugir expressament l'experiència l'escissió que havia impulsat una concepció exclusivament mecànica del món.

físics, que a poc a poc s'endinsaven en els estudis teòrics.¹⁴ Entre els pioners de la biomedicina cal citar els noms següents: Robert Koch (1843-1910), amb les seves investigacions sobre la tuberculosi; el ja citat Paul Ehrlich (1854-1915), descobridor de la quimioteràpia i que tant va contribuir a salvar vides d'infants en la seva lluita contra la diftèria, sense oblidar els fàrmacs contra la sífilis, i Fritz Haber (1868-1934), que després de convertir-se al cristianisme i de manifestar la seva confiança en la gran Alemanya va fer una extraordinària carrera científica en el camp de la fisicoquímica, en què va aconseguir la fixació del nitrogen per garantir la producció d'àcid nítric que va fer possible que es perllongués, durant més de quatre anys, la Primera Guerra Mundial, ja que va propiciar la fabricació de munició i va permetre la fertilització dels camps.

Pel que fa al món de la física teòrica —que era una especialitat abandonada amb només dues càtedres a l'inici del segle xx— ens trobem amb els noms de Max Planck (1858-1947) —un ciutadà del món que també va sofrir l'ira de Hitler en ser acusat de *jueu blanc*¹⁵ i Einstein, que mai es va deixar seduir per la retòrica nacionalista germànica per bé que va ser objecte d'una violenta campanya d'odi antisemita. A començament del segle xx, entre 1905 i 1915, quan els descobriments se succeïen d'una manera ràpida i frenètica, la física ja s'havia convertit, sense bandejar emperò la química, en la ciència paradigmàtica en l'afaiçonament d'una imatge de l'univers físic que completaren tres físics alemanys, això és, Planck, Einstein i Heisenberg. En realitat, Planck va iniciar l'època daurada de la física alemanya, que culminà en el moment que Einstein rectificà la concepció newtoniana del món. L'octubre de 1910, durant la celebració del centenari de la Universitat de Berlín, el kàiser va manifestar la seva intenció de crear nous instituts d'investigació que serien independents de la universitat i de l'acadèmia. Així va néixer la Societat Kàiser Guillem, que va patrocinar un nombre creixent d'instituts autònoms, entre els quals destaca l'Institut Kàiser Guillem de Física, Química i Electroquímica, que va dirigir Fritz Haber (1868-1934). De fet, la indústria química fou el millor exponent del triomf econòmic d'Alemanya en un moment en què els magnats perseguïen els talents científics que, a més, també eren buscats per les universitats polítèniques no tan prestigioses com les antigues universitats humanístiques.

14. El poder d'aquests científics era absolut, tal com reflecteix l'autor en el paràgraf següent: «También era una época en la que al jefe se le consideraba todopoderoso, la personificación de la autoridad científica y, en el consultorio y el laboratorio, siempre estaba rodeado de un séquito de subordinados» (p. 33).

15. En el llibre que ens ocupa, la figura de Planck —pare de la física quàntica— queda un xic diluïda. Justament en ocasió del centenari de la física quàntica —l'any 1900 va arribar a la fórmula que avui porta el seu nom, la *constant de Planck*—, va aparèixer la seva *Autobiografía científica y últimos escritos*, Madrid, Nivola, 2000.

A més, els jueus alemanys —enriquits al llarg del segle XIX— van donar suport econòmic a aquests instituts que havien de promoure el coneixement científic i, de retop, afavorir el desenvolupament de la indústria.¹⁶ Malgrat aquesta tradició científica en què van tenir un paper especial els jueus alemanys, el camí emprès poc després de la Primera Guerra Mundial i accentuat a partir de 1933 per l'ascens de Hitler al poder confirma que el segle XX no ha estat el segle d'una Alemanya moderna i progressista, científica i democràtica. De fet, la victòria aliada de 1945 palesa que el lloc reservat a Alemanya fou ocupat pels Estats Units, que, a partir de la seva entrada a la Primera Guerra Mundial (1917), havien donat mostres feaents del seu potencial econòmic, científic i militar.

Sigui el que sigui, Fritz Stern recorre al món d'Einstein —un món en el qual cristians i jueus vivien i treballaven junts— per tal d'aprofundir en tot aquest procés històric que s'arrela en l'època del neoclassicisme (1770-1830) que va marcar la primera època del geni (*Geniezeit*) alemany, que es va consolidar després de 1871 —llavors s'inicià la segona època del geni alemany— amb l'hegemonia militar i la reunificació política aconseguida poc abans gràcies a la direcció prusiana. Malauradament, aquesta època d'esplendor de l'educació (*Bildung*) i de la ciència (*Wissenschaft*) germàniques van arrossegar un país culte com l'alemany a la seva pròpia autodestrucció, procés en què va tenir un paper cabdal la gestació i proliferació de l'antisemitisme, sobretot després de la Gran Guerra (1914-1918).

Un dels mèrits del llibre que ens ocupa és justament la perspectiva comparada perquè l'autor és conscient que una de les maneres de superar l'autoritarisme del nacionalisme germànic estriba a conferir als treballs històrics una visió panoràmica que abasti una perspectiva europea i, fins i tot, mundial. Així, doncs, Fritz Stern —sota la influència d'autors com ara Pirenne, Huizinga i Bloch— estableix diferents paral·lelismes entre distints autors —potser el més significatiu és el de Fritz Haber amb Albert Einstein, dos científics jueus que es van conèixer l'any 1911 en un congrés científic a Karlsruhe i que, tot i l'amistat, van seguir posicions diferents davant Alemanya: el treball sense reserves de Haber contrasta amb l'actitud passiva d'Einstein, que sempre es va

16. Reproduïm del llibre de Fritz Stern el fragment següent: «Un grupo de Prusia poseía una desmedida fortuna y un desmedido deseo de reconocimiento social: los judíos, bautizados o no. Alrededor del treinta y cinco por ciento de las aportaciones originales procedían de los judíos, que constituían menos del uno por ciento de la población. A cambio, los judíos se convirtieron en directores y miembros de los nuevos institutos de investigación y solían recibir después las correspondientes cátedras honoríficas» (p. 122).

distanciar de l'autoritarisme germànic.¹⁷ Ara bé, a banda d'aquest magnífic estudi en paral·lel, Fritz Stern analitza corrents de pensament, sobretot contraposa el germanisme i l'antisemitisme germànic que, de manera latent durant l'època guillermina (1871-1918) i clarament manifesta durant els anys de la República de Weimar (1919-1933), va arribar al paroxisme amb el nazisme (1933-1945).¹⁸ En aquest darrer sentit, Fritz Stern dibuixa un paralelisme entre la història de l'Alemanya contemporània (1870-1945), el sorgiment i evolució del sionisme (amb l'anàlisi del nacionalisme liberal de Chaim Weizmann) i l'ascens de la comunitat jueva en el marc de l'Imperi alemany a l'època de Bismarck, en un procés de llarga durada que finalment va desencadenar l'antisemitisme que, a banda de servir per acusar als jueus del desastre de la Guerra del Catze, va impedir refermar la democràcia i aturar l'ascens del nazisme.

És obvi que un dels fils conductors que marca el ritme d'aquest llibre —estructurat a partir d'un recull d'articles, conferències i treballs anteriors que han estat recopilats per a aquesta ocasió— rau en l'encaix dels ciutadans alemanys d'ascendència jueva en la cultura germànica. S'ha de recordar que els murs dels guetos de les ciutats van caure després de la Revolució Francesa i que al llarg del segle XIX —el segle que anticipava la promesa alemanya— els jueus es van incorporar a la vida cultural germànica d'una manera decidida. Justament a conseqüència del triomf de les idees de la Revolució Francesa els jueus van poder concórrer —no sense reticències— a les escoles públiques, situació que va canviar el seu horitzó social. De fet, hi havia dues maneres a través de les quals es podia realitzar aquesta incorporació a la cultura dominant que alguns ortodoxes han anomenat *gentil*: la via de la conversió religiosa al cristianisme (protestantisme, catolicisme), que per exemple va ser la que va emprar Fritz Haber —premi Nobel de Química l'any 1918, que juntament amb Carl Bosch va fixar el procés Haber-Bosch per a l'obtenció d'amoniac a partir de la fixació del nitrogen atmosfèric—, i la via de la formació (*Bildung*). En realitat, els corrents dins del judaisme van dissenyar diverses estratègies des d'aquells que proclamaven sense reserves una assimilació plena

17. «Los dos hombres ocupaban una posición dominante y excepcional: en la época de la grandeza alemana, incluso preeminencia, en el mundo científico, Einstein ejemplificaba el genio de la concepción teórica; Haber, el genio del logro práctico e inmediato. Einstein era un maestro solitario; Haber, un empresario de grandeza colectiva... Haber, al servicio de su país y de la ciencia; Einstein, al servicio de causas político-humanitarias a menudo impopulares» (p. 74).

18. En relació amb l'antisemitisme durant els anys de la República de Weimar, Fritz Stern escriu: «En Weimar, los judíos alcanzaron posiciones de nueva importancia y el antisemitismo que se había vuelto más vil y popular hacia el final de la guerra pasó, entonces, a formar parte del grito de guerra de las víboras radicales» (p. 151).

a la cultura dominant —la *silenciosa secularització* a través de la conversió i del matrimoni mixt— i aquells altres que, d'acord amb una estricta ortodòxia, es van manifestar contraris a aquest procés d'assimilació.¹⁹ Encara era possible una tercera posició —seguida en moltes ocasions— que plantejava, segons els postulats de Moisès Mendelssohn (1729-1786), la doble pertinença: una educació jueva en l'àmbit familiar i una altra de secular en l'esfera pública, opció que, tot i la seva conversió religiosa, va ser la que va seguir el mateix Fritz Haber.²⁰

El cas és que les famílies jueves consolidades econòmicament i que havien prosperat en el món dels negocis —Stefan Zweig ho ha deixat ben clar en les seves memòries—²¹ van apostar per donar estudis als seus fills, no només als nois —Einstein pot ser aquí un bon exemple— sinó també a les noies —Edith Stein i Raïssa Maritain són bones mostres del que diem—,²² perquè assolissin un prestigi social desconegut fins llavors. En realitat, aquest fenomen també es va produir a Anglaterra, on els estudiants jueus que freqüentaven les *public schools* excel·lien per la seva dedicació i competència, tal com reflecteix Chesterton —que va estudiar al Col·legi de Sant Paul— a les seves memòries autobiogràfiques: «Yo no necesito defenderme de la acusación de empollón; y por supuesto, había muchos vagos y algunos tan vagos como yo. Pero el tipo de chico aplicado se daba en una proporción mayor de lo habitual. El colegio era

19. Sobre la tendència a la secularització de la comunitat jueva, Fritz Stern constata el següent: «La fe de algunos judíos se encontraba igualmente atenuada: habían abandonado las leyes judías de alimentación, depositaban todas sus esperanzas en la modernidad y la razón e iban al templo, si es que iban, por las grandes festividades. Al haberse distanciado de la herencia judía, uno se hallaba a un paso más de la conversión, lo que señalaría la relación con los fundamentos históricos de la civilización europea y el vínculo final con la *alemanidad*, con la nación alemana» (p. 86).

20. Sobre aquest punt, Fritz Stern comenta: «El Haber oficial siempre había vivido y prosperado en el mundo alemán; el Haber particular siempre había encontrado los amigos más íntimos (y las esposas) en familias de ascendencia judía» (p. 171).

21. S. ZWEIF, *El món d'ahir: Memòries d'un europeu*, Barcelona, Quaderns Crema, 2001.

22. Raïssa Maritain, després que la seva família, provinent de Rússia, s'instal·lés a França, va estudiar batxillerat i es va interessar per la filosofia. A l'edat de disset anys va ingressar a la Sorbona en un moment històric en què la comunitat jueva apostava decididament pels estudis dels seus fills perquè assolissin un prestigi professional i intel·lectual que era negat a bastament per una societat dominada, en més d'una ocasió, per manifestacions antisemites. No n'hi havia prou amb l'èxit en els negocis i els jueus van cercar el prestigi en el terreny de la cultura i de la vida acadèmica. Així Raïssa —tot i ser una dona— es va matricular a la Facultat de Ciències. Va aprendre botànica, geologia, psicologia i embriologia. Allà dominava a començament del segle xx el cientisme, que sostenia que només és intel·ligible allò que és verificable materialment a través d'un mecanisme universal que ho redueix tot a extensió i moviment, per bé que Raïssa reconeixia que l'ensenyament científic era, en l'ordre estricte de la ciència positiva, un ensenyament molt elevat (Raïssa MARITAIN, *Les grans amistats*, vol. 1, Barcelona, Claret, 2003).

más reconocido por ganar becas para las universidades que por el deporte u otras formas de popularidad. Y había otra razón por la que destacaban este tipo de chicos. Por decirlo en lenguaje llano, el que hubiera tantos empollones se debía en parte a que había muchos judíos.»²³

Amb tot, i tornant a Alemanya, podem dir que la *Bildung* era patrimoni de les classes socials benestants, de manera que es va convertir en un monopoli (*Bildungsmonopol*), que va ser àmpliament denunciat per Walther Rathenau, aquell jueu alemany que es va comprometre —fins a trobar la mort— amb la República de Weimar. Altrament, aquest caràcter elitista de la *Bildung* queda reflectit en el llibre que tenim a les mans, tal com es desprèn del text següent: «Hacia finales del siglo XIX, un número cada vez mayor de judíos, sobre todo judíos adinerados, encontró un hogar espiritual en la cultura alemana, en la filosofía, la literatura y la música alemanas» (p. 81). En realitat, el fet de cursar el segon ensenyament va garantir un cert èxit per a la comunitat jueva, que era conscient del paper que tenia el *Gymnasium* en l'estructura social imperial: «Por descontado, un instituto ofrecía mucho más que una exigente educación general; concedía privilegios y, además, constituía el camino hacia la obtención de un estatus social. Un chico que asistía al instituto durante cinco años podía cumplir el servicio militar en un solo año, en lugar de los dos o tres que se exigía a los simples mortales; un estudiante que completaba los nueve años enteros y aprobaba el examen final, el *Abitur*, entraba de forma automática en cualquier universidad alemana. Por consiguiente, el instituto era el pasaporte para el *Bildungsbürgertum*, con su amplio conocimiento humanístico, sus privilegios y pretensiones» (p. 83).

Naturalment, la formació (*Bildung*) —que havia estat la gran contribució de l'Alemanya neohumanista del segle XVIII, de l'Alemanya de Schiller i Goethe, de l'Alemanya de la Weimar clàssica— es va convertir al llarg del segle XIX en la condició de possibilitat de la promesa germànica. Al seu torn, els jueus va optar per conferir una bona educació als seus fills per tal que s'incorporessin i participessin en els valors socials defensats per Alemanya, que així passava a ser una cosa pròpia. A més a més, molts d'aquells jueus —Haber i Rathenau ho demostren— volien fer carrera militar a l'Exèrcit imperial. Així, doncs, es va produir a l'Alemanya del segle XIX un punt de trobada entre la tradició protestant, que defensava una *Bildung* que s'arrelava en Luter i Pestalozzi, i la comunitat jueva, que, tradicionalment, havia estat separada dels llocs de responsabilitat dels cossos oficials de l'Administració pública. De fet, les adversitats que havien de superar els jueus alemanys en la seva progressió acadèmica van

23. G. K. CHESTERTON, *Autobiografía*, Barcelona, Acantilado, 2003, p. 82.

fer que perseveressin en llurs treballs i investigacions, perquè sovint eren condemnats a una situació provisional (*Privatdozent*) que s'allargava durant anys.

Malgrat aquests entrebancs, les persones d'origen jueu també van progressar —no sense dificultats— en el món de les professions liberals, en la universitat, en la docència acadèmica i en la investigació científica, per bé que sempre van acabar topant —com va succeir amb el mateix Einstein— amb els sentiments antisemites, que es van accentuar després de la Gran Guerra i van augmentar encara amb més força després de la caiguda de la República de Weimar (1919-1933). Justament l'eclosió d'aquest sentiment antisemista va culminar l'abril de 1933 quan es va promulgar la Llei per a l'establiment de l'Administració pública professional, que va disposar l'expulsió de la docència pública de les persones no àries o considerades políticament sospitoses.

En aquest sentit, la gran pregunta que envolta la història de la pedagogia de l'Alemanya contemporània —allò que podríem anomenar el seu *Sonderweg* pedagògic— no és altra cosa que la corrupció de la *Bildung* en *Bindung*, això és, la deshumanització dels ideals de formació, que es redueixen a un simple exercici de sotmetiment i dependència. Efectivament, els ideals espiritualitzadors de la *Bildung* —que conjuminaven formació, llibertat i esperit (*Geist*)— van sucumbir davant l'ascens del nacionalsocialisme, que s'aprofità —en la seva cursa militarista— del poder de la ciència alemanya que, de retop, havia propulsat la indústria germànica. D'alguna manera, fa la impressió que —des de la darrereria del segle XIX però sobretot a partir de la Gran Guerra— la ciència, i per extensió, la tecnologia van supplantar la *Bildung* humanística, d'ascendència clàssica, que havia dominat el panorama de la cultura germànica fins a la Primera Guerra Mundial, que —tal com recorda Fritz Stern— va resultar ser, a la llarga, un motor de modernització. Malauradament, aquest progrés científic dominat pel saber dels físics (Planck, Einstein) i dels químics (Ehrlich, Haber) no va poder aturar la catàstrofe que planava sobre Alemanya. Si Einstein sempre es va destacar de les pretensions nacionalistes, autoritàries i militaristes d'Alemanya fins al punt que després de 1933 no va tornar mai més a aquell país, Haber va romandre fidel a una nació que el va desposseir del seu prestigi fins al punt de perseguir-lo per la seva condició de jueu. Els esforços que ell —i tota la comunitat jueva— havien fet a favor d'Alemanya no van servir per a res, de manera que la via del sionisme va resultar l'alternativa lògica a l'antisemitisme.

És hora de tancar la recensió d'aquest llibre que, a través de figures com ara Ehrlich, Haber i Einstein, analitza dues generacions de científics germano-jueus que van enriquir Alemanya, alhora que van consolidar el seu prestigi internacional en la segona edat del geni (*Geniezeit*) de la cultura germànica, que coincideix amb l'època guillermina iniciada l'any 1871. Ells van configurar el

que Fritz Stern anomena «la gran promesa alemanya», que finalment es va convertir —tot i els avisos d'Einstein— en un malson per a tota la humanitat. No en va, Haber —un jueu convers que fins i tot va buscar or en el mar per poder pagar les reparacions imposades a Alemanya després de la Gran Guerra i que va treballar en el Zyklon B— hauria pogut veure, si no hagués mort l'any 1934 a Suïssa, com les seves investigacions sempre al servei d'Alemanya eren emprades per exterminar el poble jueu. Malauradament, les conseqüències morals i físiques del nazisme i de la Segona Guerra Mundial van resultar més destructores del que Einstein havia previst. Ara només ens resta confiar en el futur d'una nova Europa en la qual sigui possible aquella vella promesa alemanya que per causa de l'imperialisme germànic no es va poder complir.

Conrad VILANOU I TORRANO

Un segle d'escola a Barcelona: Acció Municipal i Popular. 1900-2003. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Institut Municipal d'Educació: Octaedro, 2003.

Amb aquest enunciat s'inclouen dos esdeveniments referents a l'escola de la ciutat de Barcelona al segle xx i els tres primers anys del segle xxi. En el primer cas, es tracta d'una exposició que va tenir lloc des del 17 de desembre de 2003 fins al 23 de febrer d'enguany al Museu d'Història de la Ciutat i que serà parcialment exposada en alguns districtes de la ciutat, completada amb material específic de cada un dels districtes esmentats.

Referent a aquesta exposició, hom es pregunta com ha estat possible, tenint en compte el trasbalsos que hagut de passar la nostra escola, que es conservi el gruix de material que s'ha exposat; heus aquí una qüestió que probablement té moltes respostes, que sempre impliquen, però, la voluntat d'una sèrie de persones, anònimes moltes vegades, que enmig de dificultats de tota mena, han intentat preservar un llegat de diverses generacions, que l'Institut Municipal d'Educació, sota la coordinació dels comissaris Jaume Carbonell i Mariona Ribalta, com a capdavanters d'un ampli equip d'especialistes de diversos àmbits, ens han sabut presentar amb una gran dignitat.

L'exposició, amb un disseny molt atractiu, ateses les condicions d'espai amb què es va desenvolupar la mostra, presentava diferents vessants, que intentaré resumir en els punts següents:

— Com a primera premissa, cal fixar el paper de l'Ajuntament de Barcelona a favor de la dignificació de l'escola pública, fins i tot en els moments més difícils.

– Oferir pautes per comprendre l'evolució històrica de l'escola en l'àmbit pedagògic, socioideològic, etc., ensenyar els moments cabdals, recordar, entre altres coses, el canvi traumàtic que va representar el franquisme, visualitzat a través d'un túnel.

– Constatar el paper que ha tingut la societat civil i d'una manera especial els pares i les mares dels alumnes de les escoles municipals a favor d'un programa renovador.

– Aprofitar l'avinentsa per mostrar al gran públic una sèrie de peces de gran valor històric, de les quals destacaria l'elegant bust de Maria Montessori del 1916; altrament, hi figurava un opuscle, a l'abast del públic, que contenia textos dels grans educadors universals que han influenciat l'escola catalana, sobretot en el període 1900-1939.

– Finalment, m'interessa remarcar el fet que s'hi planteja com un dels esdeveniments prioritaris, l'element comú que aglutina l'exposició, és a dir, l'expressió del saber i dels sentiments dels nens i nenes al llarg de l'extens període que comprèn aquesta història.

Com és tradicional, arran d'aquest esdeveniment, s'ha publicat un catàleg que compleix amb la seva finalitat primordial, és a dir, ajudar a comprendre l'exposició i deixar constància de les entitats i persones que hi han col·laborat. Tot plegat completat amb una presentació a càrrec de la regidora d'Ensenyament, dóna compte d'un recorregut històric per l'escola de Barcelona a partir de diferents diagnòstics en cada període, marcant tots els ingredients que l'han caracteritzat, des de les diverses iniciatives que troben la seva màxima expressió en les escoles a l'aire lliure, l'obra del Patronat i la política dels darrers vint anys, insistint sobretot en la preocupació d'oferir una escola pública i de qualitat; d'unes magnífiques fotografies de les peces i material més emblemàtic, i d'una cronologia dels esdeveniments més rellevants de Barcelona, Catalunya, Espanya i la resta del món occidental, atorgant una preferència especial a la ciutat comtal. Al final s'inclouen versions en castellà i anglès dels diversos textos.

El catàleg, però, va més enllà de la pròpia tradició i ens ofereix una sèrie de treballs a càrrec de prestigiosos especialistes que ultra estudiar la relació de la ciutat amb l'Administració municipal, ens dóna una visió, no pas inèdita, però poc freqüent, de l'escola vista des de dins: els papers dels alumnes, dels mestres i les mestres; l'espai escolar; els textos que s'hi ha estudiat, donant, preferentment, constància dels renovadors; finalment es fa una mirada a l'escola del futur.

He deixat pel final dos trets característics de les lluites populars per una escola arrelada al medi, que, en ambdós casos, han tingut alts i baixos, d'acord amb la situació política: les peripècies per intentar catalanitzar l'escola i els in-

tents perquè les noies estiguin totalment amb igualtat de condicions enfront dels nois.

Atès que els organitzadors, en la seva proposta, no anaven més enllà d'oferir-nos una visió global de l'escola barcelonina, així com de presentar-nos el bo i millor d'aquesta escola, no pas en to de crítica, ni molt menys, vull fer constar que, al marge de la situació política, no quedaven suficientment reflectits els punts negres de la nostra escola, els quals són massa nombrosos i malauradament no sempre prou coneguts.

Jordi MONÉS I PUJOL-BUSQUETS

Un siglo de pedagogía científica en la Universidad Complutense de Madrid. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Facultad de Educación. Departamento de Teoría e Historia de la Educación, 2004.

És ben conegut que l'any 1904 la Universidad Central de Madrid va establir la primera Càtedra de Pedagogia universitària a l'Estat espanyol, que fou ocupada per Manuel Bartolomé Cossío, home pont entre els intel·lectuals catalans —com ara Joaquim Xirau— i la Institución Libre de Enseñanza. Aquesta efemèride —això és, el centenari de l'establiment d'aquesta Càtedra de Pedagogia Superior en els estudis de doctorat de la Secció d'Estudis Filosòfics de la Facultat de Filosofia i Lletres— ha estat el pretext per organitzar un seguit d'actes (conferències, congressos, debats, etc.) i, el que és més important des d'una perspectiva històrica, la realització d'una exposició que va tenir lloc a la Biblioteca Històrica Marqués de Valdecilla a Madrid. Qui escriu aquestes notes va tenir el goig de visitar, acompanyat pel professor Julio Ruiz Berrio, excel·lent mestre i millor amic, aquesta exposició de la qual ara comentem el seu magnífic catàleg profusament il·lustrat i que, a grans trets, intenta donar compte i raó de les publicacions del professorat de pedagogia en aquests cent anys de pedagogia universitària. D'acord amb el que diem, l'exposició es va organitzar al voltant de quatre seccions, que responien als epígrafs següents: 1) els estudis de pedagogia a la universitat; 2) la tradició i l'experimentació en pedagogia; 3) les ciències de l'educació i l'ofici de pedagog; 4) el relleuament de la pedagogia en la nova societat.

El primer apartat —que abordava cronològicament el període que va des de 1904 fins a 1939— estava representat per materials que feien referència als inicis de la pedagogia universitària (sobretot M. B. Cossío i Lorenzo Luzuriaga, sense oblidar emperò els nostres Joaquim Xirau i Joan Roura-Parella). En el se-

gon apartat, referit als primers anys del franquisme, destacava la presència de la pedagogia experimental (Fernández Huerta, Villarejo Mínguez) sobre la base d'una tradició pedagògica que seguia les orientacions de la pedagogia perenne (Juan Zaragüeta, Víctor García Hoz, Ángeles Galino). El tercer apartat, dedicat a les ciències de l'educació, es va centrar històricament en els anys setanta, moment que se singularitza per una renovació de la pedagogia, que, sense trencar del tot amb el passat, incorpora noves sensibilitats que determinaren la irrupció d'un seguit de publicacions periòdiques, algunes de caire interuniversitari. Finalment, el quart apartat analitzava l'actualització de la pedagogia en els darrers temps, amb la incorporació de noves generacions de professionals que justament volen resituar l'ofici del pedagog en el panorama postmodern, que es caracteritza per la seva dimensió intercultural.

Al marge dels diferents apartats que donaven sentit a l'exposició suara esmentada, s'ha d'afegir que aquest catàleg té l'encert d'incorporar —a més d'un centenar de reproduccions del material exposat— un seguit de treballs teòrics que tracten diversos aspectes del procés institucionalitzador de la pedagogia universitària. Així, el professor Ruiz Berrio analitza el paper de M. B. Cossío en els primers compassos de la pedagogia universitària, els quals, com és ben sabut, cal situar l'any 1932 quan es va crear la Secció de Pedagogia a la Facultat de Filosofia i Lletres de Madrid, la qual cosa va implicar la clausura de l'Escola d'Estudis Superiors del Magisteri, que havia estat inaugurada l'any 1909. El professor Ruiz Berrio posa èmfasi en la tradició pedagògica del socialisme espanyol, ja que Luzuriaga va aconseguir que en les «Bases del PSOE» de 1918 s'aprovés que, per tal de formar professionalment el professorat de totes les institucions del sistema educatiu, «se crearà en las universidades la Facultad de Pedagogía, que tendrá las instituciones escolares necesarias anejas para las prácticas del personal que aspire al magisterio y profesorado». Malgrat aquestes bones intencions, va caldre esperar la proclamació de la Segona República perquè aquests propòsits es fessin realitat, primer a Madrid l'any 1932 i l'any següent a Barcelona, gràcies a l'amistat que Joaquim Xirau mantenia amb M. B. Cossío, tal com posa de manifest l'epistolari que recull la correspondència que van mantenir ambdós personatges i que —tot i ser fragmentari— ha estat reproduït recentment, gràcies a la dedicació de Pilar Llopart (Biblioteca de la Universitat de Barcelona).²⁴

A continuació, el professor Gonzalo Vázquez Gómez aborda l'evolució de la pedagogia general al llarg del segle xx en un treball que parteix del supòsit se-

24. P. LLOPART, «De Joaquim Xirau a M. B. Cossío: dotze cartes i una targeta de visita», *Temps d'Educació*, núm. 27 (segon semestre 2002 - primer semestre 2003), p. 419-439.

güent: si l'educació té a veure amb la construcció intencional de tot allò humà en l'home, la pedagogia assumeix el repte d'afaiçonar una explicació comprensiva del fenomen educatiu. Des d'aquesta perspectiva, l'educació exigeix el reconeixement de l'educació com una acció humana i humanitzadora de l'home sobre l'home, de manera que la pedagogia constitueix una reflexió que cau dins l'àmbit de les ciències humanes, en el sentit ampli que avui atresoren. Tant és així que per a aquest autor la pedagogia es pot interpretar des de la imatge d'una amfíbena, això és, d'un organisme dotat de sengles mecanismes de recollida i emissió d'informació, un que mira el passat i un altre d'enfocat vers el futur.

Tot seguit Gonzalo Jover es fa ressò de l'evolució dels estudis de pedagogia a la Universitat de Madrid, aspecte que contempla tant el primer període de la secció durant l'època republicana (anys 1932-1936) com l'etapa de la Restauració, que es va iniciar l'any 1944, encara que el decret de reobertura feia esment d'una creació potser per constatar la ruptura amb el període anterior i negar qualsevol possible antecedent. Així, l'any 1944 Víctor García Hoz accedia a la Càtedra de Pedagogia creada l'any 1904, en un procés d'institucionalització que és analitzat amb molt detall a través dels diferents plans d'estudis, departaments, assignatures, etc. Justament l'anàlisi de la producció dels diferents departaments que han donat sentit als estudis de pedagogia a Madrid —Teoria i Història de l'Educació, Mètodes d'Investigació i Diagnòstic en Educació, Didàctica i Organització Escolar, Psicologia Evolutiva i de l'Educació— és plantejada per Eduardo López López, que constata que el nivell de producció del professorat de pedagogia de la Facultat d'Educació de la Universitat Complutense és òptim.

Finalment, Antonio Viñao tanca la part temàtica d'aquest catàleg amb unes reflexions sobre la pedagogia com a ciència, art i professió a l'Espanya del segle xx. Per a aquest autor —catedràtic de la Universitat de Múrcia— un dels aspectes bàsics de la pedagogia des de la creació de l'Escola d'Estudis Superiors del Magisteri durant els anys vint i trenta del segle passat fou el seu desenvolupament com a ciència i professió. Ben mirat, aquest doble caràcter va acompanyar la renovació pedagògica i li va donar suport, renovació que va quedar truncada amb la Guerra Civil, més encara si tenim en compte que el franquisme va alentir la consolidació dels estudis de pedagogia. Si a Madrid es van restablir l'any 1944 va caldre esperar fins al 1955 perquè se'n produís la restauració a la Universitat de Barcelona. Més tard, l'any 1959, s'obria la Secció de Pedagogia de la Universitat Pontifícia de Salamanca, i anys després —el 1965— la Secció de la Universitat de València. Tot plegat va comportar l'inici d'un procés de modernització que va culminar durant la dècada dels vuitanta i noranta del segle passat. Una pedagogia que si bé durant els anys setanta va legiti-

mar l'educació per objectius i l'educació personalitzada va ser substituïda més tard per la psicologia cognitiva i constructivista. Sigui com sigui, fa la impressió que al llarg de tot aquest procés s'ha consumat un divorci entre la pedagogia universitària i la cultura escolar, un hiatus que no és nou però que ara ens invita a repensar la necessitat de conjuminar la reflexió teòrica i el saber pràctic, o el que és el mateix, la ciència i l'art de l'ensenyament. Al capdavant, mantenir i perpetuar aquesta separació no aporta res de positiu perquè la pedagogia —que és a la vegada ciència i art, teoria i pràctica— ha de trobar una sòlida base en l'àmbit de les professions educatives.

Conrad VILANOU I TORRANO

VILANOU, C.; MONSERRAT, J. *Mestres i exili*. Barcelona: Universitat de Barcelona. ICE: INEHCA, 2003.

Sota l'organització de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Barcelona i de l'Institut d'Estudis Humanístics Miquel Coll i Alentorn (INEHCA), amb la col·laboració de la Societat d'Història de l'Educació als Països de Llengua Catalana, es van celebrar els dies 3 i 4 de desembre de 2002 unes jornades d'estudi i reflexió sobre el tema monogràfic *Mestres i exili*, de les quals es van publicar més tard les actes corresponents, que ara sotmetem a la consideració de l'amable lector. Com és ben sabut la Guerra Civil (1936-1939) va suposar un trencament i una ruptura tràgica en les aspiracions i esperances més justes i democràtiques de la societat republicana que confiava en el poder regenerador de l'educació. No endebades, s'ha insistit en més d'una ocasió que el tret fonamental d'aquell règim polític instaurat el 14 d'abril de 1931 fou justament la seva dimensió pedagògica perquè la República era conscient que els nous ideals socials només es podien transmetre a partir d'una croada educativa, a manera d'una veritable *paideia* republicana.

En aquest sentit, la tragèdia de la Guerra i la repressió posterior van afectar especialment el col·lectiu de professionals de l'ensenyament. En efecte, un gran nombre de mestres —homes i dones que exercien el seu magisteri en les escoles de l'Estat, tot i que la proporció aproximada de mestres exiliats és d'un 75 % d'homes i un 25 % de dones— van ser objecte de la persecució, la repressió i la depuració, fins al punt que gairebé un terç del cens del magisteri va patir els estralls de l'exili en la doble versió exterior i interior. En alguns casos, aquests professionals van poder refer la seva carrera professional no sense dificultats ja fos a l'estranger —sobretot a l'Amèrica Llatina— o bé en l'ensensa-

ment privat a casa nostra amb l'obertura d'acadèmies. Malauradament per a molts d'altres, la guerra va comportar la separació definitiva de la docència, amb la consegüent pèrdua d'un ingent capital humà que es va malbaratar per sempre més.

El llibre inclou totes i cadascuna de les ponències presentades a les jornades i que combinen l'interès pels temes referits al magisteri català amb d'altres d'abast més general. Des d'una perspectiva panoràmica enceta el llibre José Ignacio Cruz amb un estudi sobre els mestres i els col·legis a l'exili republicà centrat bàsicament en el cas de Mèxic, i constata un fil conductor entre el reformisme pedagògic republicà i les iniciatives educatives iniciades a l'exili. A més, el col·legis fundats a Mèxic pels exiliats —a banda de mantenir viu l'esperit innovador de la Institución Libre de Enseñanza— van complir una funció ideològica i socialitzadora en un moment en què el fracàs polític determinà que es confiés en les empreses culturals i educatives. Pel seu cantó, Salomó Marquès aborda des de l'horitzó de Catalunya —terra de refugiats durant la Guerra— l'exili del magisteri republicà que va patir en els confinaments dels camps de concentració al sud de França. Un dels mèrits de la investigació de Marquès rau en el fet que ha entrevistat de viva veu un bon nombre de mestres exiliats, circumstància que confereix al seu estudi un punt de realisme —i a voltes fins i tot de dramatisme— gens negligible, sobretot si tenim en compte que es fa una descripció acurada de la vida als *camps d'internament*, eufemisme de les autoritats franceses per emascarar els camps de concentració. Així, doncs, es tracta d'un treball d'història oral que aporta dades de primera mà i que ens apropa a conèixer les raons personals de l'exili, els seus itineraris i destins generalment de França a Amèrica i, fins i tot, la voluntat i les possibilitats de retorn.

Un dels capítols més coneguts de l'exili republicà el constitueix el contingent d'infants que va ser enviats per la República a Mèxic durant la Guerra. Són els coneguts *niños de Morelia*, atès que van ser atesos en aquest Estat mexicà, pàtria del president Lázaro Cárdenas, que sempre va protegir els interessos republicans. Així, després d'analitzar l'actitud de Mèxic enfront del drama de la Guerra Civil, Eduardo Mateo Gambarte dona compte i raó de l'exili d'aquests infants: la seva concentració a Barcelona, el viatge a França, la travessia marítima, l'acollida al port de Veracruz, el funcionament de les institucions que es van crear (l'Escuela Industrial España-México, les Casas Hogar, els col·legis on va estudiar), per abordar finalment la identitat personal i col·lectiva d'aquests infants que avui se senten mig espanyols i mig mexicans.

A continuació hi ha una sèrie de tres treballs que tracten diversos aspectes relacionats amb l'anomenat *exili interior*. En primer lloc, el professor González-

Agàpito ens dóna un perfil de les dificultats per les quals va transitar el magisteri català durant el franquisme, alhora que ens fa avinent l'actitud de resistència a partir de la creació d'un grapat d'escoles privades alternatives a l'educació oficial. El record de l'Escola Nova va permetre establir una reflexió i una continuïtat amb el pensament pedagògic interromput pel franquisme. Així va sorgir un humus d'escoles pedagògicament progressistes i de resistència contra el genocidi cultural que representà el franquisme i que, més tard, va afavorir l'expansió posterior de l'escola activa i catalana. Comptat i debatut, aquest exili interior esdevingué fonamental per a la recomposició del teixit social i pedagògic que permeté superar el que semblava, en els foscos anys del franquisme, un naufragi impossible de recuperar.

En segon lloc, i dins de l'exili interior, Jordi Galí i Herrera ens palesa la història de la depuració de la seva mare, la mestre i inspectora Josefa Herrera i Serra. Certament es tracta d'una història exemplar des del moment que va patir diferents processos depuradors: amb la dictadura de Primo de Rivera, amb la República, durant la Guerra i, finalment, amb el franquisme. La vida professional de Josefa Herrera va romandre sota sospita durant un període de quasi trenta anys, circumstància que demostra el grau d'implicació (per no dir intransigència) de la política en l'ensenyament. Tal com conclou Jordi Galí, la història de la seva mare és realment una història exemplar en el sentit que és paradigmàtica i explicativa de moltes de les coses que han passat en el nostre país i que desitgem que no tornin a esdevenir en el futur.

El tercer treball sobre l'exili interior aborda la figura de Rosa Roig des de la perspectiva del que les autores —Francesca Comas i Maria Isabel Miró— anomenen *exili dels vençuts*. Rosa Roig —professora de l'Escola Normal de Palma que el juliol de 1936 es trobava a Catalunya de vacances— fou objecte d'una severa persecució: depurada administrativament, jutjada per auxili a la rebel·lió militar i perseguida per mantenir relacions amb la maçoneria. Tots aquests episodis —procés de depuració, judici militar, causa del tribunal per a la repressió de la maçoneria i el comunisme— queden reflectits en aquest treball que les autores ofereixen per tal d'il·lustrar el que patiren milers de persones víctimes de la repressió franquista.

Com a gruix final de l'obra que ens ocupa, s'inclouen una sèrie de sis articles que aborden l'exili exterior i que, consegüentment, estudien la projecció que van tenir els nostres pedagogs que van haver de marxar amb la diàspora republicana. Amparo Blat i Carme Doménech plantegen una visió de l'exili a partir del diari que Herminio Almendros va escriure durant els primers compassos de l'exili. En un estil directe i colpidor, coneixem les dificultats que va patir Almendros per establir-se a Cuba i reunir-se, després de deu anys de se-

paració, amb la seva família en terres americanes. A continuació, Claudio Lozano ens ofereix un apunt de l'exili a través de la figura de Lorenzo Luzuriaga, que es va establir a l'Argentina, on va mantenir una profunda amistat amb l'editor Losada. Seguidament, Isabel Vilafranca ens brinda una aproximació a l'idealisme pedagògic de Luis de Zulueta, alhora que insisteix en la seva dimensió liberal i en el seu compromís intel·lectual. Per la seva part, Conrad Vilanou aborda la projecció de la pedagogia de les ciències de l'espirit a Mèxic a través de Joan Roura-Parella, deixeble predilecte de Xirau, que finalment s'establí als Estats Units. Al seu torn, Fernando Jiménez Mier i Frida María Álvarez s'apropen a la presència de la pedagogia Freinet a Mèxic a través dels mestres exiliats, sobretot a partir del paper que va tenir José de Tapia.

Per tot plegat, podem dir que ens trobem davant d'una obra que aprofundeix en un tema que encara no s'ha resolt historiogràficament com és el de l'exili pedagògic. Ben mirat, no s'ha d'oblidar que els mestres van ser el col·lectiu professional que més va patir el seu compromís personal i ideològic. La doble perspectiva de l'exili interior i exterior ofereix noves vies per a la investigació, un treball que resta obert i que ens obliga moralment, perquè —tal com assenyala Xavier Laudo— en la presentació de l'aproximació bibliogràfica sobre el tema fer memòria és sempre una responsabilitat, una responsabilitat cívica i històrica vers el passat però també amb visió al nostre futur col·lectiu.

Ángel C. MOREU